

T.C

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EBÛ MUHAMMED OSMAN EL-İRAKÎ'NİN
FIRAKU'L-MÜFTERİKA ADLI ESERİ VE İSLAM
MEZHEPLERİ TARİHİ AÇISINDAN BİR
DEĞERLENDİRME

DURAN ESKİ

2501131462

TEZ DANIŞMANI

YRD. DOÇ. DR. ADEM ARIKAN

(DÜZELTİLMİŞ TEZ)

İSTANBUL - 2017

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : DURAN ESKİ Numarası : 2501131462
Anabilim Dalı /
Anasana Dalı / Programı : TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Danışmanı : YRD. DOÇ. DR. ADEM ARIKAN
Tez Savunma Tarihi : 22.05.2017 Saati : 10:00
Tez Başlığı : "EBU MUHAMMED OSMAN EL-İRAKİ'NİN FIRAKU'L-MÜFTERİKA ADLI ESERİ VE İSLAM
MEZHEPLERİ TARİHİ AÇISINDAN BİR DEĞERLENDİRME"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış,
sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUyla karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. MEHMET DALKILIÇ		KABUL
2- DOÇ. DR. MEHMET ÜMİT		KABUL
3- YRD. DOÇ. DR. ADEM ARIKAN		KABUL

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. HALİL İBRAHİM BULUT		
2- YRD. DOÇ. DR. MUSTAFA SELİM YILMAZ		

TEZDE YAPILAN DÜZELTMELER METNİ

Tezin genelinde geçen kaynakların aslı verildi. Birinci bölümde Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin yaşadığı dönemle ilgili olarak Batıniyye ile ilgili kısım tekrardan gözden geçirilerek gereken düzeltmeler yapıldı ve yeni kaynaklar eklendi. İkinci bölümde yetmiş üç fırka hadisinin değerlendirilmesi yapıldı. Üçüncü bölümdeki Değerlendirme kısmı yeniden gözden geçirildi. Sonuç kısmında ise yeni yorumlar eklendi.

ÖZ

EBÛ MUHAMMED OSMAN EL-IRAKÎ'NİN FIRAKU'L- MÜFTERİKA ADLI ESERİ VE İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ AÇISINDAN BİR DEĞERLENDİRME

Duran ESKİ

İslam fırak literatürünü kendi içinde biçim, yapı ve kullanılan fırak malzemesi bakımından farklı geleneklere ayırmak mümkündür. Bu geleneklerden biri de Doğu Hanefî fırak geleneğidir. Kendine has özelliklere sahip olan bu geleneğin en iyi ve en önemli örneklerinden birisi ise *Fıraku'l-Müfterika*'dır.

Fıraku'l-Müfterika'nın ele alındığı bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde *Fıraku'l-Müfterika*'nın müellifi Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin hayatı ve ilmi kişiliği üzerinde durulmaktadır. İkinci bölümde *Fıraku'l-Müfterika* metot, şekil, içerik ve üslup açısından incelenip değerlendirilmektedir. Üçüncü bölümde Doğu Hanefî fırak geleneğinin bazı eserleri ile karşılaştırmak suretiyle *Fıraku'l-Müfterika*'nın gelenek içindeki yerinin tespiti ve değerlendirilmesi yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osman el-Kirmânî el-İrakî, Kenzü'l-Hafî, Doğu Hanefî fırak geleneği, yetmiş üç fırka hadisi.

ABSTRACT

ABU MOHAMMED OTHMAN AL-IRAQÎ'S FIRAQU'L-MUFTARIQA AND AN ASSESMENT IN TERMS OF HISTORY OF İSLAMIC SECTS

Duran ESKİ

It is possible to distinguish İslamic firaq literature in various traditions in terms of form, structure and material used. One of these traditions is Doğu Hanefite Firaq Tradition and the most important representative of this tradition that has its own characteristics is *Firaqu'l-Muftariqa*.

This study which examined *Firaqu'l-Muftariqa* is consist of three parts. In first part, the author of *Firaqu'l-Muftariqa*, Othman al-Kirmânî al-Iraqî's life and scientific identity are handled. In second part, *Firaqu'l-Muftariqa* is examined and evaluated according to methodology, form, content, wording. In the last part, *Firaqu'l-Muftariqa*'s place is identified in Doğu Hanefite Tradition by comparison with some texts of the firak tradation.

Keywords: Othman al-Kirmânî al-Iraqî, Kenzü'l-Hafî, Doğu Hanefite Firaq Tradition, Firaq.

ÖNSÖZ

Klasik dönemde İslam mezheplerini konu edinen müellifler, bunu müstakil bir kitapta veya başka bir kitabın içerisinde yapmaktadırlar. Osman el-Kirmânî el-İrakî'de, *Kenzü'l'Hafî*'nin son bâbında kendi dönemine kadar olan mezhepleri ele almıştır. Ancak mezheplerle ilgili olan bu bâbın, zamanla *Fıraku'l-Müfterika* adıyla müstakil olarak istinsah edildiği anlaşılmaktadır.

Fıraku'l-Müfterika yetmiş üç fırka hadisi çerçevesinde ve Doğu Hanefî fırak geleneğinin 6×12'lik tasnif sistemi formatında oluşturulmuştur. Doğu Hanefî fırak geleneğinin diğer geleneklerden ayırt edici özelliklerini açık bir şekilde kendisinde barındırmasından hareketle *Fıraku'l-Müfterika*, bu geleneği inceleyen araştırmacılar tarafından en önemli başvuru kaynaklarından biri olmuştur. Ancak hem *Fıraku'l-Müfterika* hem de Osman el-Kirmânî el-İrakî hakkında yapılan çalışmaların yeterli seviyede oldukları söylenemez.

Bu nedenle *Fıraku'l-Müfterika*'nın tasnif sisteminin özel bir şekilde incelenip değerlendirilmesi, gelenek içindeki yerinin belirlenmesi, alana sağladığı katkıların ortaya çıkarılması son derece önem arz etmektedir. Hakkında çok az bilgi bulunan Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin yaşadığı dönem ile ilgili daha önce yapılmış tahminler yerine, daha sıhhatli bilgilere ulaşılması; onun hayatının, hocalarının, eserlerinin ve vefat yılının tespit edilmesi *Fıraku'l-Müfterika*'nın daha iyi anlaşılmasına şüphesiz katkı sağlayacaktır. Nitekim her müellif ve eseri içinden çıktığı toplumun ürünüdür. Ayrıca *Fıraku'l-Müfterika* üzerinde yapılacak bir çalışmada, onun *Kenzü'l'Hafî*'nin son bâbı olması hasebiyle *Kenzü'l'Hafî*'den de istifade edilmesi gerekmektedir.

Bütün bunların farkında olarak tezimizin konusunu *Fıraku'l-Müfterika* ve değerlendirmesi olarak belirledik. Böyle bir çalışmanın yapılmasının İslam mezhepleri tarihi açısından faydalı olacağı ve alandaki önemli bir boşluğu dolduracağı kanaatindeyiz.

Tez konumu belirlemede yardımcı olan ve tezin bütün aşamalarında katkıda bulunan danışmanım Yrd. Doç. Dr. Adem ARIKAN'a, tecrübe ve görüşlerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Halil İbrahim Bulut'a, Prof. Dr. Mehmet Dalkılıç'a, Doç. Dr. Mehmet Ümit'e, çalışmamı dikkatlice okuyup değerlendiren arkadaşlarıma, TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) çalışanlarına, çalışmam boyunca maddi ve manevi desteğini benden esirgemeyen değerli eşim Sema Eski'ye teşekkürü bir borç bilirim.

Duran ESKİ
İstanbul 2017

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ	vi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

EBÛ MUHAMMED OSMAN EL-İRAKÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

1.1. YAŞADIĞI DÖNEM.....	8
1.2. HAYATI	12
1.3. İLMÎ KİŞİLİĞİ	19
1.3.1. Hocaları.....	19
1.3.2. Kenzü'l-Hafî fî İhtiyârâti's-Safî Adlı Eseri	21
1.3.3. Fikirleri ve Görüşleri.....	24
1.3.3.1. İmân	24
1.3.3.2. Ulûhiyyet.....	26
1.3.3.3. Nübüvvet.....	27
1.3.3.4. Büyük Günah	27
1.3.3.5. Diğer Konular	27

İKİNCİ BÖLÜM

FIRAKU'L-MÜFTERİKA'NIN İNCELENMESİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. METOT VE ŞEKİL AÇISINDAN İNCELENMESİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ.....	31
2.1.1. Kullanılan Fırka Tasnif Metodu.....	32
2.1.2. Tasnif Edilen Fırkaların Sayısı ve Tasnif Şekli	33
2.1.2.1. Yetmiş Üç Fırka Hadisine Genel Bir Bakış.....	34
2.1.2.2. Fırka Tasnifinin Değerlendirilmesi.....	41
2.2. İÇERİK VE ÜSLUP AÇISINDAN İNCELENMESİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ.....	46
2.2.1. Tasnif Edilen Fırkaların Kapsamı.....	46
2.2.2. Yazılış Amacı.....	48

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FIRAKU'L-MÜFTERİKA'NIN DOĞU HANEFÎ FIRAK GELENEĞİNDEKİ YERİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

3.1. DOĞU HANEFÎ FIRAK GELENEĞİ.....	54
3.2. FIRAKU'L-MÜFTERİKA'NIN KENDİNDEN ÖNCEKİ FIRAK ESERLERİ İLE KARŞILAŞTIRILMASI.....	58
3.2.1. Kitâbü'r-Red alâ Ehli'l-Bid'a' ve'l-Ehvâi'd-Dâlle.....	59
3.2.2. Beyâni Gurûhi ehli'd Dalâl ve Makâlâtihim.....	65
3.2.3. Temhîd fi Beyâni't-Tevhîd	67

3.3. FIRAKU'L-MÜFTERİKA'NIN KENDİNDEN SONRAKİ FIRAK ESERLERİ İLE KARŞILAŞTIRILMASI	70
3.3.1. Tezkiratü'l-Mezâhib	70
3.3.2. Marifetü'l-Mezâhib	72
3.3.3. Makalât fî Beyâni Ehli'l-Bid'a ve'd-Dalâlât	74
3.3.4. Tuhfetü'l-Mürşidîn	75
3.4. DEĞERLENDİRME.....	77
SONUÇ	80
KAYNAKÇA.....	85
EKLER	93

KISALTMALAR LİSTESİ

- a.e.** : Aynı eser
- a.m.** : Aynı makale
- a.md.** : Aynı ansiklopedi maddesi
- a.tz.** : Aynı tez
- a.y.** : Aynı yer
- AÜİFD** : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
- Bkz.** : Bakınız
- C.** : Cilt
- Çev.** : Çeviren
- DİA** : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
- dn.** : Dipnot numarası
- h.** : Hicrî
- İSTEM** : İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi
- Karş.** : Karşılaştırınız
- Müif** : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
- nşr.** : Neşreden
- ö.** : Ölüm tarihi

S. : Sayı
s. : Sayfa
t.y. : Basım tarihi yok
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
thk. : Tahkik Eden
trc. : Tercüme Eden
vr. : Varak
vs. : Vesaire
Yay. : Yayınevi/Yayınları

GİRİŞ

**ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, YÖNTEMİ, SINIRLILIKLARI
VE KAYNAKLAR**

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

İslam mezhepleri tarihi fırak literatürünü kendi içinde geleneklere ayırabilmenin mümkün olduğuna dikkat çeken Lewinstein, alana hâkim olan Mu'tezilî-Eş'ârî fırak geleneğinin dışında hem biçim hem yapı itibarıyla farklılık gösteren ve çoğunlukla ihmal edilmiş bir başka müstakil fırak geleneği olan Doğu-Hanefî fırak geleneğinin varlığını tespit etmiştir.¹ 6×12'lik tasnif sisteminin belirlenmesi, reddiyeci ve dışlamacı bir dilin hâkim olması, fıraklara "iyye" nisbesinin eklenmesi ve fikirlerin anonim olarak verilmesi gibi diğer geleneklerden ayırt edici özelliklere sahip olan Doğu Hanefî fırak geleneğinin bugün elimizdeki ilk örneği Ebû Mutî en-Nesefî'nin (318/930) *er-Redd*'idir.² Onun bu eserinde takip ettiği yol kendisinden sonraki aynı geleneğe mensup müelliflerce benimsenmiştir.

Ebû Mutî en-Nesefî'den yaklaşık üç asır sonra yaşayan Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin *Fıraku'l-Müfterika*'sı Doğu Hanefî fırak geleneğinin en belirgin özelliklerini kendinde barındırmaktadır. Üçüncü bölümde üzerinde daha detaylı olarak duracağımız *Fıraku'l-Müfterika*'daki fırak tasnifi, geleneğe oldukça yaygın olan *er-Redd*'den bazı yönlerden ayrılmaktadır. *er-Redd*'de olmayan fırakları içermesi, fıraklar hakkında verilen bilgilerin daha derli toplu olması, çoğunlukla fırakların kurucularının isimlerinin verilmesi ve ayrıca diğer dinlerin de konu edilmesi *Fıraku'l-Müfterika*'nın özgün yönleridir.

Osman el-Kirmânî el-İrakî hakkında bugüne kadar elde edilen bilgiler, *Fıraku'l-Müfterika*'dan çıkartılanlar ile sınırlı idi. *Fıraku'l-Müfterika*'nın sonunda Bâtıniyye'ye yer verilerek detaylı bir şekilde üzerinde durulması, Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin vefat tarihinin, hicrî altıncı asır veya daha sonraki bir dönem olarak anlaşılmasına neden olmuştur. Ancak *Fıraku'l-Müfterika*'nın aslında *Kenzü'l-Hafî fi İhtiyarâti's-Safî* adlı eserin son bâbını teşkil ettiğinin anlaşılmasıyla bazı yeni bilgilere ulaşma imkânı oldu.

¹ Keith Lewinstein, "Doğu Hanefî Fırak Geleneği Üzerine Mülâhazalar", (İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilîk kitabı içerisinde), çev. Sönmez Kutlu-Muzaffer Tan, Ankara, Kitâbiyât Yay., 2003, s. 89-92.

² Ebû Mutî' Mekhûl b. Fadl en-Nesefî, *Kitâbü'r-Redd alâ Ehli'l-Bid'a' ve'l-Ehvâi'd-Dâlle*, thk. ve dirâse: Seyit Bahcivan, İstanbul, Hikmetevi Yay., 2013. Bu eser ilk defa 1980 yılında Marie Bernand tarafından neşredilmiştir. Bahcivan, Bernand'ın neşrinde birçok hata olmasından dolayı eseri yeniden neşretmiş ve hataların doğrusunu gösteren bir doğru/yanlış tablosu eklemiştir.

İşte bu çalışmanın konusunu, Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin yaşadığı dönem, hayatı, ilmi kişiliği; *Fıraku'l-Müfterika*'nın metot, şekil, içerik, üslup açısından incelenip değerlendirilmesi ve gelenek içerisindeki yerinin tespit edilmesi oluşturmaktadır.

B. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE SINIRLILIKLARI

Fıraku'l-Müfterika bu çalışmanın temel kaynağını teşkil etmektedir. *Fıraku'l-Müfterika*'nın Doğu Hanefî fırak geleneği içindeki yerinin belirlenmesi, tasnif sisteminin anlaşılması, kaynak olarak kullandığı ve kaynaklık ettiği eserlerin tespit edilmesi gibi amaçlar için özellikle geleneğin diğer eserleriyle karşılaştırmalar yapılmıştır. Ayrıca alanın bazı meşhur olmuş eserlerine de başvurulmuştur. Kaynaklardan yapılan bilgi taraması ve bu bilgilerin değerlendirilmesiyle elde edilen sonuçların yazımı temel yöntem olmuştur. Bunu yaparken İslam mezhepleri tarihi alanında genel kabul görmüş tarafsızlık, betimleyicilik gibi kaidelere de riayet edilmiştir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, ilk olarak Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin yaşadığı dönem hakkında bilgi verildi. Nitekim bir kişinin yaşadığı dönemin, onun fikri alt yapısının oluşmasında en büyük etkenlerden biri olduğu aşikârdır. Daha sonra bazı verilerden hareketle Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin vefat yılı netleştirildi. Araştırmanın kaynakları kısmında da değinileceği üzere müstakil bir eser olarak bilinen *Fıraku'l-Müfterika* aslında Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin *Kenzü'l-Hafî* adlı eserinin son bâbıdır. Bu nedenle bu bölümde *Kenzü'l-Hafî*'nin tanıtımı yapıldı. Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin hakkında kaynaklarda fazla bilginin bulunmamasından dolayı *Kenzü'l-Hafî*'den yararlanarak onun hocaları, kendisinin verdiği kadarıyla alıntı yaptığı kitaplar ve iman, ulûhiyyet, nübüvvet, büyük günah ve diğer bazı meselelerdeki fikirleri tespit edilmeye çalışıldı.

İkinci bölümde yetmiş üç fırka hadisine referansla yazılan *Fıraku'l-Müfterika*'nın metot, şekil, içerik ve üslup yönünden incelenmesi ve değerlendirilmesi yapıldı. Klasik kaynaklarımızın çoğunun tasnifine şekil veren “yetmiş üç fırka hadisi” üzerinde durarak müelliflerin bu hadise karşı mülahazaları kısaca ortaya konuldu. Sonra *Fıraku'l-Müfterika*'da yetmiş üç sayısının uygulanışına geçildi. Bu sayıya ulaşmak için yapılan

birtakım tasarruflar ve sayının neden olduğu sorunlar üzerinde durularak *Fıraku'l-Müfterika*'da yetmiş üç fırka hadisinden kaynaklanan problemler tespit edildi.

Üçüncü bölümde Doğu Hanefî fırak geleneğinin özelliklerini kendisinde barındıran *Fıraku'l-Müfterika*'nın yerini tespit etmek amacıyla geleneğin belli başlı eserleri ile karşılaştırılması yapıldı. *Fıraku'l-Müfterika*'nın kaynağının hangi eser veya eserler olduğunu ve hangi eserlere kaynaklık yaptığını tespit edebilmek için *Fıraku'l-Müfterika*'dan önceki eserler ve sonraki eserler şeklinde bir ayırım yapıldı. Bu eserlerle *Fıraku'l-Müfterika*'nın benzeştiği ve onlardan farklılaştığı hususlar tespit edilerek değerlendirildi. Çalışmanın sonunda karşılaştırması yapılan bu eserlerin fırka tasnif tabloları ek olarak verildi.

C. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Klasik dönemde İslam mezhepleri tarihi ile alakalı metinler, müstakil bir eser içerisinde olabildiği gibi bir eserin bir bölümü şeklinde de olabilmektedir. Yaşar Kutluay'ın, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi'nde bulunan yazmasına dayanarak 1961-1962 yıllarında neşrini ve tercümesini yaptığı *Fıraku'l-Müfterika* bugüne kadar hep müstakil bir çalışma olarak bilinmiştir.³ Ancak Kadir Gömbeyaz, doktora çalışması sırasında Osman el-Kirmânî el-İrakî'ye ait *Kenzü'l-Hafî fî İhtiyarâti's-Safî* adlı bir eserin olduğunu, *Fıraku'l-Müfterika*'nın da aslında bu eserin son bâbını oluşturduğunu tespit etmiş ve bu eserin iki farklı yazmasını bulmuştur.⁴ Bunlardan birincisi, Kastamonu Yazma Eserler Kütüphanesi'nde 2890 numarada kayıtlı 223 varaklık bir nüshadır.⁵ İkincisi ise, Riyad'ta el-Melik Abdulaziz Kütüphanesi'nde bulunan 3570 numarada kayıtlı 454 sayfalık bir nüshadır.⁶

³ Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Süleymaniye Bölümü, 791'de kayıtlı 54 varaklık bu nüsha, hicrî 9 Şevval Pazartesi günü sene 904'te Ali b. Yasin b. Muhammed et-Trablusî el-Hanefî tarafından istinsah edilmiştir. Bkz. vr. 54. Türkçe tercümesi için bkz. Ebû Muhammed Osman b. Abdullah el-Hasen el-İrakî, **Fıraku'l-Müfterika Beyne Ehli'z-Zeyğ ve'z-Zenâdika: Sapıklarla Dinsizlerin Çeşitli Mezhepleri**, çev. Yaşar Kutluay, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1962.

⁴ Detaylı bilgi için bkz. Kadir Gömbeyaz, "İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri", Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa, 2015, s. 156-57. Bu nüshaları benimle paylaşan Kadir Gömbeyaz'a müteşekkirim.

⁵ İstinsah tarihi hicrî 11 Şevval Perşembe günü, sene 766'dır. Bkz. vr. 223. Bu nüshanın başına 1207/1793 yılında Kastamonu'da bulunan 'el-Münîratü'l-Reisiyye' medresesinin müderrisi es-Seyyid Osman el-Afîf

Bu çalışma sırasında Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi'nde *Kenzü'l-Hafî fi İhtiyarâti's-Safî*'nin iki farklı yazması daha tespit edildi. Bunlardan birincisi, Fatih bölümü 1137 numarada kayıtlı nüshadır.⁷ İkincisi, Hamidiye bölümü 382 numarada kayıtlı nüshadır.⁸

Fıraku'l-Müfterika'nın aslında *Kenzü'l-Hafî*'nin son bâbını oluşturması nedeniyle *Kenzü'l-Hafî*, hem Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin vefat yılının tespit edilmesi, görüşleri ve kişiliği noktasında hem de *Fıraku'l-Müfterika*'nın arka planının anlaşılması noktasında en önemli başvuru kaynaklarımızdan birisi olmuştur. *Kenzü'l-Hafî*'den başka Osman el-Kirmânî el-İrakî hakkındaki bilgilere Cüneyd-i Şirâzî'nin *Şeddü'-İzâr*, Zerkûb-i Şirâzî'nin *Şiraznâme* ve Kehhâle'nin *Mu'cemü'l-Müellifîn* adlı eserlerinde ulaşılmıştır.

Fıraku'l-Müfterika'nın şekil ve içerik açısından incelenmesi sırasında Eş'ârî'nin *Makalâtü'l-İslamiyyîn*'i, Şehristânî'nin *Milel ve'n-Nihal*'i, Bağdâdî'nin *el-Fark Beyne'l-Fırak*'ı gibi İslam mezhepleri sahasında meşhur olan eserlere başvurulmuştur. Bu eserler, araştırma sırasında özellikle klasik dönemdeki mezhepler tarihi usûlünün ve yetmiş üç fırka hadisinin uygulanışıyla ilgili hususların tespit edilmesi için başvurulmuş eserlerdir.

Fıraku'l-Müfterika'nın Doğu Hanefî fırak geleneğindeki yerini ortaya koymaya çalışırken bu geleneğin belli başlı eserleri ile karşılaştırma yoluna gidilmiştir. Bu eserler Ebû Mutî en-Neseî'nin *er-Redd*, Mâtürîdî'ye nisbet edilen *Beyâni Gurûh*, Ebû Şekûr es-Sâlimî'nin *Temhîd*, İbnü's-Serrâc'ın *Tezkiratü'l-Mezâhib*, Mahmut Tâhir Gazzâlî'nin *Marîfetü'l-Mezâhib*, İbn Kemalpaşa'nın *Makalât*, Birgivî'nin *Tuhfetü'l-Mürşidîn* adlı eserleridir.

tarafından üç sayfadan oluşan bir fihrist eklenmiştir. Elimizde tamamının mevcut olmasından dolayı referanslarımızda bu nüshayı kullanacağız.

⁶ Nüsha, Hüseyin b. Abdîrrahman b. Muhammed et-Tîbî Tarafından hicrî 774 senesinde istinsah edilmiştir. Bkz. vr. 341a ve vr. 454. Nüshanın son sayfasında yer alan nota göre; hicrî 806 senesinde Ahmed b. İsmail b. Ali el-Huncî bu nüshayı tamamı müellifin hattıyla olan nüshayla başından sonuna kadar mukabele etmiş ve hatalarını düzeltmiştir. Bkz. vr. 454. Ancak bu nüshanın baş taraflarından bir kısmı eksik olup altmış dördüncü bâbtan başlamaktadır.

⁷ 292 varak olan bu nüsha, 776 yılında Mes'ud b. Mansur b. Ahmed el-Mütetayyib tarafından istinsah edilmiştir. Bkz. vr. 292a.

⁸ 339 varaklık bu nüsha ise, 1086 yılında Bekir b. Muhammed tarafından istinsah edilmiştir. Bkz. vr. 338b.

Araştırma sırasında İslam mezhepleri tarihi metodolojisi ve Doğu Hanefî fırak geleneği hakkında yazılmış makaleler ve kitaplar, daha önce yapılmış benzer yüksek lisans tezleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedesi ve Kadir Gömbeyaz'ın *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri* adlı doktorası bu çalışmada oldukça yön gösterici olmuşlardır.

BİRİNCİ BÖLÜM

**EBÛ MUHAMMED OSMAN EL-İRAKÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM,
HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ**

1.1. YAŞADIĞI DÖNEM

Herhangi bir müellif veya eseri hakkında yapılacak olan araştırmalarda, insanın içinde doğup büyüdüğü toplumdan bağımsız kalamayacağı gerçeğinden hareketle, mutlaka müellifin yaşadığı dönem ve topluma bakılmalıdır. Nitekim “mütefekkirlerin fikrî hayatının istikâmet ve gelişmesindeki tesirler ile onların içinde yaşamış oldukları topluluk arasında sıkı bir bağ vardır... İçinde yaşadıkları topluluk onların ortaya çıkışlarına, neşvünemalarına, zihin, şuur ve hissiyatlarının gelişme ve tenvirlerine yardım eder.”¹

Müellif ile toplum arasında böylesine sıkı bir münasebetin var olması hasebiyle bu çalışmanın konusunu teşkil eden *Fıraku'l-Müfterika*'nın yazarı Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin yaşadığı dönem üzerinde durulması gerekir. Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin vefat tarihi ileride ifade edileceği üzere 642/1245'tir ve 104 yıl yaşamıştır. Yaşadığı dönem ve toplumun siyasi ve sosyal olaylarından doğal olarak etkilenen Osman el-Kirmânî el-İrakî, bu etkilenmeyi *Fıraku'l-Müfterika*'nın sonunda bizlere açık bir şekilde göstermektedir. O, burada “kâfirler ve sınıfları” başlığı altında sayılan yirmi sınıftan on dokuzunun görüşünü sadece birer ikişer cümle ile ifade etmektedir. “Melâhide ve Bâtıniyye” sınıfının üzerinde ise oldukça detaylı bir şekilde durmaktadır. *Fıraku'l-Müfterika*'da bulunan İslam fırkaları dahil bütün fırkaların aksine “Melâhide ve Bâtıniyye” nin ortaya çıkış sebebini, kısmen gelişme seyrini, görüşlerini, rumuz ve işaretlerini, davet şekilleri ve hilelerini uzunca anlatmaktadır.² Hatta buradan hareketle Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin *Fıraku'l-Müfterika*'da İslami fırkalar haricinde diğer din ve felsefe ekollerine yer vermesinin asıl sebebi, yaşadığı dönemde oldukça yaygın olan Bâtıniyye'nin sapkınlık ve aşırılıklarının tasvirini yapmak olduğunu söyleyebiliriz. Ancak Bâtıniyye'nin bu tasviri, İslam fırkalarının içinde bir fırka olarak yapılmayarak “kâfirler” kısmında yapılması, Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin Bâtıniyye'ye karşı bakış açısını göstermesi açısından dikkat çekicidir.

¹ Muhammed b. Tavât et-Tancı, “Abû Mansur al-Mâturîdî”, **AÜİFD**, C. IV, S. I-II, Ankara, 1955, s. 2.

² Ebû Muhammed Osman b. Abdullah el-Hasen el-İrakî, **Fıraku'l-Müfterika Beyne Ehli'z-Zeyğ ve'z-Zenâdika**, nşr. Yaşar Kutluay, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1961, s. 100-114; Türkçesi s. 89-100.

Nizari Devleti'nin kurucusu olan Hasan Sabbâh (ö. 518/1124) 483/1090 yılında Alamut'u ele geçirmesiyle birlikte bu zamana kadar gizli yürüttüğü faaliyetlerini sona erdirerek “Selçuklu yönetiminin kalbini hedefleyen açık bir isyan politikası başlatmıştır ve Alamut'un zaptı bu isyanın ilk darbesini temsil etmektedir.”³ Selçuklu tarihi açısından bakıldığında oldukça önemli olan vezir Nizâmü'l-Mülk'ün Bâtınî bir fedâi tarafından öldürülmesi (485/16 Ekim 1092)⁴ ve bundan kısa bir süre sonra Alamut üzerine yeni sefer hazırlığında olan Melikşah'ın ölmesi (485/Kasım 1092) bu dönemde Batınilerin önünü açan iki gelişme olmuştur.⁵ Hasan Sabbâh zamanında Bâtıniyye hareketi, birçok devlet adamına suikast düzenlemiştir. Hatta öyle ki Hasan Sabbâh'a muhalif olan emir ve kumandanlar elbiselerinin altına zırh giymeden dışarıya çıkamaz olmuşlardır.⁶ Ayrıca Bâtıniler, sadece emir ve kumandanları hedeflememişlerdir. Onlar kendilerine muhalefet eden herkese karşı “imha timi” gibi çalışmışlardır.”⁷

Hasan Sabbâh'tan sonra yerine geçen Buzurg Ümmid (ö. 532/1138) zamanında da birtakım suikastlar işlenmeye devam etmiştir. Halife Müsterşid,⁸ İsfahan valisi, Merağa valisi, Tebriz valisi ve Kazvin müftüsü bu dönemde öldürülenler listesindedir.⁹ Buzurg Ümmid'den sonra başa geçen Muhammed (ö. 557/1162) döneminde işlenen suikastların ilki ise Halife Râşid'in İsfahan'da katlidir.¹⁰ Özellikle İsfahan'da gerçekleşen bu suikastların Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin doğup büyüdüğü Şiraz'da, mesafe olarak bu iki şehrin birbirine yakın olmalarından dolayı tesiri büyük olmalıdır.

³ Farhad Daftary, **İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri**, çev. Erdal Toprak, İstanbul, Doruk Yay., 2005, s. 479; Adem Arıkan, **Büyük Selçuklular Döneminde Şia**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010, s. 269-270.

⁴ İbnü'l-Esir, **Kâmil fi't-Târîh**, Darü Beyrut, 1989, C. X, s. 204.

⁵ Daftary, **İsmaililer**, s. 482; Arıkan, **Büyük Selçuklular Döneminde Şia**, s. 275.

⁶ Abdülkerim Özeydin, “Hasan Sabbâh”, **DİA**, c. XVI, 1997, s. 348.

⁷ Ahmet Ocak, “Bir Terör Örgütü Olarak “Bâtınilik” ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri”, **Dini Araştırmalar**, C. VII, S. XX, s. 175.

⁸ Halife Müsterşid, Irak Selçuklu hükümdarı Sultan Mesud ile yaptığı savaşta esir düşmüştür. Merağa civarında iken Sultan Mesud'un Sultan Sencer tarafından gönderilen elçilik heyetini karşılamaya çıktığı sırada elçilik heyetinin içine sızan bir grup Batini halifeyi öldürmüştür. Sıradan bir suikast gibi görünen bu olayda olayın gelişimi, failleri, Sultan Mesud ve/veya Sultan Sencer'in suikastla bir bağlantısının olup olmadığı gibi hususlarda detaylı bilgi için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, “Selçuklu Hilafet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsterşid'in Katli Meselesi”, **Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları** kitabı içerisinde, İstanbul, Kaknüs Yay., 2006, s. 111-146.

⁹ Bernard Lewis, **Haşîşiler: İslam'da Radikal Bir Tarikat**, çev. Kemal Sarısözen, İstanbul, Kapı Yay., 2005, s. 98.

¹⁰ a.e., s. 100.

Diğer yandan Muhammed'den sonra gelen II. Hasan'ın¹¹ himayesinde Suriye'deki Nizârielerin başına Reşîdüddîn Sinan (ö. 589/1193) geçmiştir. Sinan dönemindeki olaylardan bazıları Selâhaddîn Eyyûbî'ye yapılan iki suikast girişimi ve Montferrat'lı Conrad'ın öldürülmesidir.¹² Sinan döneminde Suriye Nizârieleri oldukça güçlüdürler. Sinan, “döneminin Suriye Nizâri şeflerinin en yeteneklisi ve Alamut'a karşı bağımsız tutum alabilen tek Nizâri lider olarak kendi ayrı etki alanı, kaleler, müstahkem mevkiiler ağı, daireler hiyerarşisi ve güçlü bir fedailer birliğiyle Suriye Nizârielerine kendi kimliklerini kazandırmıştır.”¹³ Bâtıniler, 654/1257 yılında Moğollar tarafından yıkılıncaya kadar faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

Görüldüğü üzere hem İran'daki hem de Suriye'deki Nizârieler, birçok devlet başkanına, halifelere ve diğer ileri gelen şahsiyetlere suikast düzenlemişlerdir. Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin bu olaylardan doğrudan veya dolaylı olarak bir şekilde etkilendiği açıktır ki bu durum *Fıraku'l-Müfterika*'da kendini belli etmektedir.

Yüz dört yaşında vefat eden Osman el-Kirmânî el-İrakî, kendisinin doğduğu dönemdeki Abbâsi halifesi Müktefî Liemrillah (530-555) ile son Abbâsi halifesi Müsta'sım Billah (640-656) dahil yedi halifenin hilafetine şahitlik etmiştir. Bu dönemde Büyük Selçuklu Devleti'nin 552/1157'de sona ermesi, Abbâsi halifelerinin işine gelen bir durumdu. Özellikle devletin başına 575/1180 yılında geçen Halife Nâsır Lidînillâh'ın en büyük hedefi Abbâsi hilafetini dini ve dünyevi tek merkeze dönüştürmek ve hilâfet kurumuna eski itibarını yeniden kazandırmaktı. Bu amaç doğrultusunda sürdürdüğü dini, fikri, ilmi ve toplumsal alanlardaki faaliyetleri ile önemli başarılar kazanmıştı.¹⁴ Bu faaliyetlerden biri de Nâsır'ın itikadi ve siyasi açıdan farklı görüşlere sahip mezhepleri yakınlaştırmaya gayret etmesi, bütün mezheplere eşit davranması, Şia'ya karşı olumlu bir

¹¹ II. Hasan (ö. 561) 559/1164'te Nizârilere kıyamet gününün geldiğini ve şeriatin bütün hükümlerinin ilga edildiğini bildirmiştir. Bu durum 607/1210'da III. Hasan'ın Nizârielerin başına geçerek kıyameti kaldırmasına kadar devam etmiştir. Hatta o, hem kıyamet öğretisini reddetmiştir hem de Sünnî İslama bağlılığını ilan etmiştir. Bkz. a.e., s. 105, 115; Daftary, **İsmaililer**, s. 540-43, 555-66.

¹² Lewis, **Haşîşiler**, s. 158, 161.

¹³ Daftary, **İsmaililer**, s. 562. Daftary, Alamut dönemi Nizâri İsmaililiğin tarihinin üç döneme ayrılabilirliğini belirtmektedir. Buna göre, birinci dönem 483/1090'da Hasan Sabbâh tarafından kuruluşundan 557/1162'ye kadar olan kısımdır. İkinci dönem 557-607/1162-1210 arasında Nizârielerin kıyamet dönemine girdikleri zamandır. Üçüncü dönem, 607-654/1210-1226 arasında kıyamet öğretilerinden ödün vererek Sünnî dünyasıyla yakınlaşmaya çalıştıkları dönemdir. Bkz. a.e., s. 472.

¹⁴ Osman Gürbüz, “Abbâsi Halifesi Nâsır Lidînillâh'ın Hârizmşahlar ile İktidar Mücadelesi”, **İSTEM**, S. XVIII, 2011, s. 184-185.

tutum sergileyerek halifeliğini Ali taraftarları arasında da meşrulaştırmaya çalışmasıdır. Ancak bundan dolayı “sünni tarihçiler Nâsır Lidînillâh’ı Şia taraftarı olmakla suçlamıştır.”¹⁵ Nâsır’dan sonraki halifeler ise onun başlattığı bu siyaseti devam ettiremediklerinden dolayı hilafet kurumu eski haline hızla geri döndü.¹⁶

Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Sultan Sencer 552/1157’de vefat edince Doğu İran’ın en güçlü devleti haline gelen Hârizmşahlar, genişlemeye başladılar. Sultan Tekiş, II. Tuğrul’u yenerek Irak Selçuklularına son vermiştir (590/1194). Böylece Hârizmşahlar, Büyük Selçuklu Devleti’nin siyasi varisi olması açısından büyük bir yol almışlardır.¹⁷ Irak bölgesinin Hârizmşahlar’a bağlanmasıyla Halife Nâsır ve Hârizmşahlar arasında sürüp gidecek olan yeni bir iktidar mücadelesi başlamıştır.¹⁸

489/1096 yılında başlayan ve yaklaşık iki asır süren Haçlı seferleri şüphesiz ki İslam toplumunu derinden etkiledi. Bu dönemde bazı küçük girişimlerin yanında dokuz büyük sefer yapılmıştır.¹⁹ Haçlılar, başlangıçta hızlı bir şekilde ilerlemişlerdir. Ancak 583/1187’de Hittîn’de yapılan meydan savaşında Selâhaddîn Eyyübî, haçlıları bozguna uğratmıştır. Bu savaşla birlikte haçlılar sahil bölgesine geldikleri tarihten itibaren ilk ciddi yenilgilerini almıştır.²⁰ Bir yandan Haçlılar ile mücadele edilirken diğer taraftan doğudan gelen büyük bir tehlike vardı. 617/1220’de Harizmşahlar’ın üzerine yürüyerek Buhara ve Semerkant gibi önemli şehirleri ele geçiren Moğollar, önüne gelen her şeyi yakıp yıkarak İslam topraklarını istila etmeye başladılar.²¹ 625/1228’de son önemli direnişi İsfahan’da kırarak bütün Orta ve Batı İran’ı yağmaladılar ve halkının önemli bir kısmını öldürdüler. 656/1258’de Bağdat’ı da ele geçiren Moğollar, iki yıl sonra Aynicâlût savaşında ilk defa Memlûklüler tarafından durduruldular.²²

Osman el-Kirmâni el-İrakî, İslam dünyasına karşı hem doğudan hem batıdan gelen tehditlerin olduğu, İslam devletleri arasında birtakım çekişmelerin yaşandığı ve de

¹⁵ Angelika Hartmann, “Nâsır-Lidînillâh”, **DİA**, c. XXXII, 2006, s. 401.

¹⁶ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, **DİA**, c. I, 1998, s. 35.

¹⁷ Aydın Taneri, “Hârizmşahlar”, **DİA**, c. XVI, 1997, s. 229.

¹⁸ Gürbüz, “Abbâsî Halifesi Nâsır Lidînillâh’ın Hârizmşahlar ile İktidar Mücadelesi”, s. 189.

¹⁹ Detaylı bilgi için bkz. Işın Demirkent, “Haçlılar”, **DİA**, c. XIV, 1996.

²⁰ Ramazan Şeşen, “Hittîn Savaşı”, **DİA**, c. XVIII, 1998, s. 166.

²¹ Osman Gazi Özgüdenli, “Moğollar”, **DİA**, C. XXX, 2005, s. 225.

²² **a.md.**, s. 226.

Bâtınlılığın oldukça yaygın olduğu bir dönemde yaşamıştır. 104 yaşında vefat ederek oldukça uzun bir hayat sürmesinden dolayı bu çalkantılı ortamın havasını en derinden soluyanlardan biri olmalıdır. Ancak Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin doğrudan ya da dolaylı bir şekilde yaşanan olaylara müdahil olup olmadığını bilemiyoruz. İlerde daha detaylı olarak üzerinde durulacağı üzere o hayatının elli yılını camide hutbe vererek ve ilim için seyahatler yaparak geçirmiştir.

1.2. HAYATI

Yukarıda Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin yaşadığı dönemin genel hatları çizilmeye çalışılmıştır. Onun hayatı üzerinde durmak ise, kendisinin ve eserinin anlaşılması bakımından elzemdir. Nitekim “bir şahsiyeti tanıma, onun hayat seyrini bütün anlariyle takip etmek ile mümkün olur.”²³

Ancak Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin hayatı, fikirleri ve eserleri hakkında bilgilerimiz bugüne kadar son derece kısıtlı olmuştur. Mezhepleri yetmiş üç fırka hadisine referansla oluşturduğu *Fıraku'l-Müfterika* esas alınarak Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin hayatı ve yaşadığı dönem hakkında birtakım ipuçları yakalanmaya çalışılmıştır. Onun hangi dönemde yaşadığı ile ilgili sorular dönem itibariyle az çok tahmin edilebilmiştir. Özellikle eserin son sayfalarında Bâtiniyye'ye genişçe yer ayırması, onların rumuz ve işaretlerinden, davet şekilleri ve hilelerinin çeşitlerinden bahsetmesi; araştırmacılar da, Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin Bâtiniyye'nin güçlü olduğu hicrî altıncı yüzyıl civarında yaşadığı fikrini uyandırmıştır.

Süleymaniye kütüphanesinde bulunan el yazmasının muhtevassından hareketle Ritter, eserin Bâtiniyye'nin yaygın olduğu bir dönemde yani h. 500 yıllarında yazılmış olabileceğini söylemektedir.²⁴ Yine bu eseri neşreden ve Türkçe'ye tercüme eden Yaşar Kutluay'da eserin muhtevassından hareketle altıncı yüzyıldan sonraki bir dönemde yazıldığını belirtmektedir.²⁵ Bunlardan hareketle sonraki araştırmacılar da Osman el-

²³ Yusuf Ziya Yörükkan, *Ebü'l-Feth Şehristani: “Milel ve Nihal” Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme ve Mezheplerin Tetkikinde Usûl*, Yayına Hazırlayan: Murat Memiş, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 2002, s. 10.

²⁴ Hellmut Ritter, “Philologica III: Muhammedanische Haresiographen”, *Der Islam*, C.XVIII, 1929, s. 46.

²⁵ el-İrakî, *Fıraku'l-Müfterika*, s. 1.

Kirmânî el-İrakî'nin vefat tarihini hicrî altıncı asrın başı ya da hicrî altıncı asırdan sonraki bir dönem olarak kabul etmişlerdir.²⁶ Bugüne kadar elimizde *Fıraku'l-Müfterika* ve içinde geçen bilgilerden başka bir şey olmaması sebebiyle araştırmacılar arasında Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin vefat tarihi hakkında ortak bir kanaat olmadığı aşikârdır.

Ancak Osman el-Kirmânî el-İrakî'ye ait *Kenzü'l-Hafî fî İhtiyârâtî's-Safî* adlı bir eserin olduğunun tespit edilmesiyle onun hayatı ve eserleri hakkında yeni bilgilere ulaşma imkânı doğmuştur. Şimdiye kadar müstakil bir fırak eseri olarak bilinen *Fıraku'l-Müfterika*'nın aslında Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin *Kenzü'l-Hafî fî İhtiyârâtî's-Safî* adlı eserinin son bâbı olduğu tespit edilmiştir. Yani aslında *Fıraku'l-Müfterika* müstakil bir eser değil, sadece *Kenzü'l-Hafî*'nin bir bâbıdır. İleriki sayfalarda daha detaylı bilgi verilecek olan bu eser, 115 bâbtan oluşmaktadır. Bu bâbın girişinde Osman el-Kirmânî el-İrakî, *Kenzü'l-Hafî*'yi tamamladıktan yaklaşık iki yıl sonra bir gün eserini incelediğini ve “Allah teki sever” hadisine uyarak, bâb sayısının başlangıçta tek olarak bitmesini istemesine rağmen çift (114) olarak bittiğini ve başlangıçta karar verdiğine uygun olarak tek sayı ile bitmesi için yeni bir bâb eklemeye gayret sarfettiğini ifade etmektedir.²⁷ Böylece konusu fırakalar olan bu bâb, *Kenzü'l-Hafî*'nin 115. bâbını meydana getirmiştir. Ancak zamanla müstakil bir risâle olarak istinsah edildiği anlaşılmaktadır. İlk olarak müstakil bir risâle olarak hangi tarihte ve kim tarafından istinsah edildiğini bilmiyoruz. Fakat *Fıraku'l-Müfterika*'nın Süleymaniye nüshasını 774 yılında Ali b. Yasin b. Muhammed et-Trablusî istinsah etmiştir.²⁸ Onun, Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin bu bâbı (115) yazmasının nedeni olarak belirttiği yukarıda geçen ifadelere yer vermemesi ve 115. bâbın orijinalinde bulunmamasına rağmen doğrudan hamdele ve salvele ile başlaması ve *Kenzü'l-Hafî*'ye hiçbir şekilde açık bir referansta bulunmaması sebebiyle bu bâbın müstakil bir fırak kitabı olarak anlaşılmasına neden olduğu söylenebilir.²⁹

²⁶ Bkz. Muzaffer Tan, “Geç Dönem Hanefî-Mâturîdî Fırak Geleneği Bağlamında Bir Risale: el-Makalat fi Beyani Ehli'l-Bid'a ve'd-Dalalat”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XIV, Elazığ, 2009, s. 184; Lewinstein, “Doğu Hanefî Fırak Geleneği Üzerine Mülâhazalar”, s. 96.

²⁷ Ebû Muhammed Osman b. Abdullah el-Hasen el-İrakî, **Kenzü'l-Hafî fî İhtiyârâtî's-Safî**, Kastamonu Yazma Eserler Kütüphanesi, kayıt no: 2890, vr. 196b.

²⁸ Ebû Muhammed Osman b. Abdullah el-Hasen el-İrakî, **Fıraku'l-Müfterika Beyne Ehli'z-Zeyğ ve'z-Zenâdika**, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Süleymaniye Bölümü, Demirbaş no: 791, vr. 54.

²⁹ Aslında bazı yerlerde geriye dönük atıflara rastlamak mümkündür. Örneğin, Ravâfız'ın alt kollarından biri olan Kâmiliyye fırkası Ebû Bekir'e biat ettikleri için bütün sahabeyi tekfir etmiştir. Bu fırkaya verilen cevapta Osman el-Kirmânî el-İrakî “sahabenin faziletlerini daha önce zikretmiştik.” diyerek cümlesine

Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin *Kenzü'l-Hafî* adlı eserinin ortaya çıkmasıyla hayatı hakkında bazı bilgiler edinilebilmektedir. Müellif her bâbta, genellikle bâbın başında, kendisinden Hz. Peygamber'e kadar uzanan bir rivâyet zinciri vermektedir. Bahsedilen rivâyet zincirlerinin birkaç yerinde, rivâyetleri dinlediği şehirlerin ve bir hocasının vefat tarihini vermektedir. Buna göre, 64. bâbın başında Mekke'nin mücaviri olarak bahsettiği hocası Fahreddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Hasen es-Siczî'nin 598 veya 599'da ölünceye kadar Mekke'de kaldığını kaydetmiştir.³⁰ Buradan hareketle Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin bu tarihlerden sonra eserini yazdığı anlaşılmıştır.

Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*'de Ebû Muhammed Osman b. Abdillâh b. Hasen adlı iki kişiden bahsetmektedir. Bunlardan birincisi Brockelmann'a referansla verilen Ebû Muhammed Osman b. Abdillâh b. Ebi'l-Hasen el-İrakî el-Hanefî'dir. Yaklaşık h. 500 tarihlerinde vefat etmiş, mütekellim ve *Kitabü'l-Fırak* adlı bir eseri vardır.³¹ Osman el-Kirmânî el-İrakî hakkındaki bu bilgi bizim bugüne kadar ki mevcut bilgilerimizle örtüşmektedir. Diğerisi ise Cüneyd-i Şirazî'ye referansla verilen Safiyyüddin Ebû Muhammed Osman b. Abdillâh b. Hasen el-Kirmânî'dir. Buna göre, Osman el-Kirmânî el-İrakî hicrî 641 yılından önce hayatta, hadis, tasavvuf, kelim ve edebiyat alanlarında âlim, Irak ve Hicaz'a seyahatleri olan bir kişidir. *Kenzü'l-Hafî fî İhtiyarâti's-Safî*'de onun birçok eserinden birisidir.³² Bu şekilde iki farklı kişi olarak bahsedilen şahıslar aslında aynı kişidir. Bunu anlamamanın tek yolu Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin *Kenzü'l-Hafî* adlı eseridir. Muhtemelen daha önceki araştırmacılar, bu eserin içeriğini dikkate almadıklarından dolayı aynı kişiyi iki farklı kişi olarak anlamışlardır.

Ebû'l-Kasım Mu'middin Cüneyd b. Mahmud eş-Şirazî'nin (891/1399[?]) Şiraz'da medfun zahidlerin ahvalini ele aldığı eseri *Şeddü'l-İzâr*'da Osman el-Kirmânî el-İrakî'den

başlamaktadır. Bkz. el-İrakî, *Fıraku'l-Müfterika*, s. 32; Türkçesi s. 31. Ancak bu bağlamda *Fıraku'l-Müfterika*'nın tamamında sahabenin faziletleri zikredilmemiştir. Burada kastedilen şey Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin *Kenzü'l-Hafî*'de hulefâ-i râşidin, ehl-i beytin ve diğer sahabilerin menkıbelerini anlattığı bâblarda sahabilerin faziletlerini ele almasıdır. Bkz. el-İrakî, *Kenzü'l-Hafî*, vr. 12b-22a.

³⁰ A.e., vr. 116a, 116b.

³¹ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn Terâcimü Müsannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye*, I-IV, c. II, Beyrut, Mü'essesetü'r-Risâle, 1414/1993, s. 362.

³² Kehhâle, a.y.,

Şeyh Safiyyüddin Ebû Muhammed Osman b. Abdullah b. Hasen el-Kirmanî olarak bahseder.³³ Burada yazılanlara göre Osman el-Kirmânî el-İrakî;

“Alim, Allah’tan korkan, çok yönlü ve derin bilgi sahibi bir kişidir. Defalarca Hicaz ve Irak’a gitmiştir. Şeyh Şehâbü’l-Dîn Ömer Sühreverdi’nin arkadaşı (صاحب) ve akranıdır.³⁴ Âl-i isnad sahibi bir müelliftir. Hadis, tasavvuf, kelim, edebiyat ve bunların dışında birçok konuda kitap tasnif etmiştir. Bu kitaplardan biri *Kenzü’l-Hafî fî İhtiyarâti’s-Safî*’dir. Ondan Eimmetü’l-Hüdâ ve Şüyûhu’l-Kudâ rivayet edilmiştir. Ceddimiz Şeyh Sadru’l-Dîn el-Muzaffer dedi ki; Ondan daha takvalı ve daha Allah’tan korkanını görmedim. Onu her gördüğümde sanki ashâb-ı Rasûl’den birini görüyordum. Fakih Sâini’l-Dîn (صائِن الدِّين) Hüseyin dedi ki; Mahlukâta karşı ondan daha şefkatli ve merhametli ve ondan daha güzel huylu birini görmedim. Allah’a ve Rasûlü’ne itaat içerisinde yüz dört sene yaşadı. Şiraz’daki Sungurî (السَّنْقَرَى) Camii’nde Allah’ın rızasını gözeterek elli yıl hutbe verdi...”

Hakkında çok az bilgi sahibi olduğumuz Osman el-Kirmânî el-İrakî’nin, hayatı ve kişiliği hakkındaki bu cümleler oldukça önem arz etmektedir. Buna göre o, birçok konuda bilgi sahibi, ilim için seyahat eden,³⁵ müttakî, âlim, huyu güzel bir kişiliğe sahiptir. Bu satırların devamında Şeyh Sadru’l-Dîn el-Muzaffer, Osman el-Kirmânî el-İrakî’nin kendisine 641 yılında bir şiir okuduğunu söyler. Böylece Osman el-Kirmânî el-İrakî’nin vefat tarihi ile ilgili olarak “641 yılından önce hayatta olduğu” ifadesi netlik kazanmış olmaktadır. Burada Sühreverdiyye tarikatının kurucusu olarak kabul edilen Ömer es-Sühreverdi ile Osman el-Kirmânî el-İrakî arasında arkadaşlık ilişkisinin olmasından hareketle Osman el-Kirmânî el-İrakî’nin tarikatla bir bağının olup olmadığı sorusunun akla geldiğini ayrıca belirtmemiz gerekmektedir.

³³ Mu’înidin Ebû’l-Kasım el-Cüneyd b. Mahmud b. Muhammed b. Ömer eş-Şirâzî, **Şeddü’l-İzâr fi Haddi’l-Evzâr an Züvvâri’l-Mezâr**, thk. Muhammed Kazvini-Abbas İkbâl, Tahran, İntişarat-ı Novid, 1368/1949, s. 400.

³⁴ Hakkında daha geniş bilgi için bkz. Hasan Kamil Yılmaz, “Şehâbeddin Sühreverdi”, **DİA**, XXXVIII, s. 40-42.

³⁵ Mekke’de hadis dinlediğini bizzat kendisi ifade etmektedir. Bkz. el-İrakî, **Kenzü’l-Hafî**, vr. 24a.

Kenzü'l-Hafî'de eserin girişinde Osman el-Kirmânî el-İrakî 'kebirtü ve şêraftü ale's-sittîn' ifadesini kullanmaktadır.³⁶ Yani bu eserini yazmaya başladığı sırada altmış yaşına yaklaşmıştır. Ancak eserini hangi tarihte yazdığıyla alakalı kesin bir bilgiye sahip olmamakla birlikte hocası Fahreddin Ebû Abdillâh es-Siczî'nin 598 veya 599 yılında vefat ettiğini yazması³⁷ onun bu eseri en erken bu tarihten sonra yazdığını göstermektedir. Bu durumda Osman el-Kirmânî el-İrakî 598 veya 599 yıllarından önce altmış yaşına yaklaşmış ve 104 yaşında vefat etmiş ise, 641'den sonra vefat ettiği ifadesi doğrudur.

Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin vefat tarihi *Şiraznâme*'de geçmektedir. Buna göre, müellif Şiraz'ın büyük imamlarından birisidir. Aslen Kirman'lı olup Şiraz'da doğup büyümüştür. Hadis ve tefsir kitapları vardır. Tasavvuf ve tevhid ilimlerinde eşsizdir. Hadis, senet, rivâyet ve emâlî ilimlerinde ayrı bir hususiyete sahiptir. 642 yılında vefat etmiştir. Şiraz'da babasının yanına gömülmüştür.³⁸

Bu satırlardan anlaşıldığına göre, Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin yaşadığı dönemde Şiraz'daki önemli şahsiyetlerinden biridir ve 642/1245 yılında vefat etmiştir. Ancak *Şeddü'l İzâr*'ı tahkik eden Muhammed Kazvini ve Abbas İkbâl, *Şiraznâme*'de Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin vefat tarihinin 632 şeklinde kaydedildiğinden bahsetmektedirler.³⁹ Bizim kullandığımız neşirde ise onun vefat tarihi 642 olarak geçmektedir.

Müellifin tam adına gelince, Ebû Muhammed Osman b. Abdillâh b. Hasan'dır. Ancak bazı yerlerde isminin başına ve sonuna onun kimliğiyle özdeşleşen birkaç ilave nisbe eklenmiştir. Bunlardan 'el-İrakî el-Hanefî' nisbesi sadece Süleymaniye nüshasında geçmektedir.⁴⁰ Kastamonu ve Riyad nüshalarında veya başka yerlerde böyle bir nisbeyle karşılaşılmamıştır. Irak'a defalarca gittiğinden ve muhtemelen bir süre kaldığından dolayı el-İrakî nisbesini ve Hanefî olması hasebiyle de el-Hanefî nisbesini almış olduğu düşünülebilir.

³⁶ el-İrakî, *Kenzü'l-Hafî*, vr. 1b.

³⁷ A.e., 115b-116a.

³⁸ Ebû'l-Abbas Mu'ni'd-Din Ahmed Zerküb-i Şirâzî, *Şirazname*, nşr. İsmail Vaiz Cevâdi, İntişarât-ı Bünyad-ı Ferheng-i İran, 1350, s. 165.

³⁹ eş-Şirâzî, *Şeddü'l-İzâr*, s. 401, dn. 2.

⁴⁰ el-İrakî, *Fıraku'l-Müfterika*, s. 3.

‘el-Kirmânî’ nisbesi ve ‘Safiyüddin’ lakabı ise, *Mu’cemü’l-Müellifin*, *Şeddü’l İzâr* ve *Şiraznâme*’de geçmektedir. ⁴¹ ‘el-Kirmânî’ nisbesi müellifin kökenine işaret etmektedir. Çünkü yukarıda ifade edildiği gibi *Şirazname*’de Osman el-Kirmânî el-İrakî, aslen Kirman’lı olup Şiraz’da doğmuş ve Şiraz’da vefat etmiştir. Farklı yerlerde geçen bu isimleri toplayarak müellifin tam adı, Safiyüddin Ebû Muhammed Osman b. Abdillâh b. Hasan el-Kirmânî el-İrakî el-Hanefî şeklindedir. ⁴²

Burada müellifin mezhebi kimliği hakkında ayrıca şunu da belirtmek gerekmektedir. Osman el-Kirmanî el-İrakî eseri *Kenzü’l-Hafî*’de iman konusundan, ilk dört halifenin, ehli beytin ve diğer sahabilerin faziletlerinden, İmam-ı Ebû Hanîfe’nin, İmam-ı Şâfi’nin faziletlerinden, bazı ibadetlerin ve bazı önemli gün ve gecelerden, birtakım ahlaki erdemlerden vs. bahsetmektedir. Bu bâblarda görüşlerine yer verdiği kişiler arasında Fudayl b. İyâz (ö. 187/803) ⁴³, Ahmed b. Harb (ö. 234/848) ⁴⁴, Muhammed b. Kerrâm (ö. 255/869) ⁴⁵ ve Yahya b. Muaz (ö. 258/872) ⁴⁶ bulunmaktadır. Ayrıca Kerrâmiyye ile ilişkilendirilen Ebû Mutî’ Mekhul en-Nesefî (ö. 318/930)’nin eseri *Lü’lü’iyyât*’a ⁴⁷ sıkça atıflar yapmaktadır. Bu durumda onun Kerrâmilikle bir bağının var olup olmadığı sorusu akla gelmektedir. ⁴⁸ Eğer böyle bir bağ varsa *Fıraku’l-Müfterika* Kerrâmi bir fırak geleneğinin örneği olabilir.

Ancak *Kenzü’l-Hafî*’de Kerrâmiyye ile ilişkilendiren kişilerin görüşlerine yer verilmesi sebebiyle Osman el-Kirmânî el-İrakî’nin Kerrâmiyye ile bir bağının olduğunu söylemek zordur. Nitekim Kerrâmiyye’ye göre iman, sadece ikrardır. Kalp ile tasdik

⁴¹ Kehhâle, *Mu’cemü’l-Müellifin*, s. 362; eş-Şirâzî, *Şeddü’l-İzâr*, s. 400; Zerkub-i Şirâzî, *Şirazname*, s. 165.

⁴² Gömbeyaz, Osman el-Kirmânî el-İrakî’nin hem kökeni hem de Irak’ta bulunması ve Süleymaniye nüshasındaki nota itibarla tanındığı şekliyle Osman el-Kirmânî el-İrakî şeklinde anmayı tercih etmektedir. Kadir Gömbeyaz, “**İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri**”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2015, s. 159.

⁴³ el-İrakî, *Kenzü’l-Hafî*, vr. 29b, 149a.

⁴⁴ *A.e.*, vr. 29b.

⁴⁵ *A.e.*, vr. 148b, 173a.

⁴⁶ *A.e.*, vr. 134b, 178b, 194b.

⁴⁷ *A.e.*, vr. 75b, 76b, 83a, 104a, 177a.

⁴⁸ Bu kişiler ve Kerrâmiyye ile olan ilişkileri için Bkz. Salih Çiftçi, “İlk Dönem Tasavvuf Klasikleri Tarafından İhmal Edilen Bir Zühd Hareketi: Kerrâmiyye”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, C. XVII, S.II, s. 439-462.

etmek iman olmadığı gibi dil ile ikrarın dışında hiçbir şey iman değildir.⁴⁹ İleride daha detaylı bir şekilde üzerinde duracağımız Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin iman tanımı ise, kalp ile tasdik ve dil ile ikrardır. Şeriat, ikrarı tasdik emaresi ve hükümlerin icrasının şartı olarak vacip kılınmıştır.⁵⁰ Bir diğer husus ise, Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin yetmiş üç fırka haberine göre oluşturduğu *Fıraku'l-Müfterika*'da Kerrâmiyye'yi Müşebbihe'nin bir alt kolu olarak incelemektedir.⁵¹ Buna göre Kerrâmiyye, Müşebbihe gibi Allah'ı yarattıklarına benzeten, O'nun cisimler gibi olmayan bir cisim ve mahallü'l-havâdis olduğunu iddia eden ve O'na inmeyi, çıkmayı, oturmayı, kalkmayı nispet eden bir fırkadır. Çünkü Allah hâdis sıfatlardan münezzehtir. İnmek, çıkmak, oturmak ve kalkmakla vasıflandırılmaz.⁵² Kerrâmiyye'yi bu şekilde sapık fırkaların arasında bir fırka olarak kabul etmesinden hareketle bu çelişkili durumu şöyle yorumlamak mümkündür. Sufi kimliği ön planda olan Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin bu kişilerin görüşlerine yer vermesi onun Kerrâmî olduğunu değil, bilakis bu kişileri takva ve zühd sahibi zâtlar olarak görüyor olduğuna işaret etmektedir. Nitekim Osman el-Kirmânî el-İrakî, İbrahim b. Edhem (161/778[?])⁵³, Dârâni (215/830)⁵⁴, Zünnûn el-Mısri (245/859[?])⁵⁵, Bâyezîd-i Bistâmî (234/848[?])⁵⁶ gibi birçok kişinin görüşlerine özellikle ahlaki erdemlerle ilgili olan bâblarda yer vermiştir.

Burada dikkat çeken bir husus da şudur ki, *Kenzü'l-Hafi*'den ve hayatı hakkındaki bilgilerden anlaşıldığı üzere Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin, sufi kimliği ön plandadır. Bununla birlikte *Fıraku'l-Müfterika*'nın başında “muhabbet kemale erince teklif kalkar” sözünün arkasına sığınan ve bu konuda aşırıya giden kişileri sert bir dille eleştirmiştir. Onları “ariflerin önderi” dediği Bâyezîd-i Bistâmî'nin “zahiriyle şeriatın kurallarına

⁴⁹ Detaylı bilgi için Bkz. Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eşari, **Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafü'l-Müsallin**, thk. Hellmut Ritter, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1980, s. 141; Sönmez Kutlu, “Kerrâmiyye”, **DİA**, C. XXV, s. 294-296.

⁵⁰ el-İrakî, **Kenzü'l-Hafi**, vr. 1b.

⁵¹ el-İrakî, **Fıraku'l-Müfterika**, s. 85; Türkçesi s. 76.

⁵² el-İrakî, **Kenzü'l-Hafi**, vr. 125b.

⁵³ **A.e.**, vr. 117b. Detaylı bilgi için Bkz. Reşat Öngören, “İbrâhim b. Edhem”, **DİA**, c. XXI, 2000, s. 293-295.

⁵⁴ el-İrakî, **Kenzü'l-Hafi**, vr. 151a. Detaylı bilgi için Bkz. Mustafa Kara, “Dârâni”, **DİA**, c. VIII, 1993, s.485.

⁵⁵ el-İrakî, **Kenzü'l-Hafi**, vr. 168b. Detaylı bilgi için Bkz. Necdet Tosun, “Zünnûn el-Mısri”, **DİA**, c. XLIV, 2013, s. 575-576.

⁵⁶ el-İrakî, **Kenzü'l-Hafi**, vr. 197a. Detaylı bilgi için Bkz. Süleyman Uludağ, “Bâyezîd-i Bistâmî”, **DİA**, c. V, 1992, s. 238-241.

uymayan ve peygamberin emirlerini gözetmeyen kimsenin batını, hakikat sırlarından ve ilahi lutuflardan mahrumdur.” sözüyle tenkit etmektedir.⁵⁷ Ayrıca şeref ve rütbe olarak Peygamberlerden daha üstün kimsenin olmamasına rağmen Hz. Peygamberin, ayakları şişinceye kadar teheccüd namazı kıldığına işaret ederek peygamberlerden bile mükellefiyetin düşmediğini vurgulamaktadır.

Osman el-Kirmânî el-İrakî, Cebriyye ana fırkasının altındaki Hubbiyye fırkasında bu konuyu tekrardan gündeme getirmekte ve aynı şekilde burada da bu tarz kişileri eleştirmektedir.⁵⁸ Bu tür konular Hanefî alimler içerisinde daha önce de tartışılmıştır. Örneğin, Ömer Nesefî *Kitabün fi Mezâhibi'l-Mutasavvıfa* adlı risalesinde bu konuyu ele almıştır. Buna göre, risalede tasavvufa intisab eden gruplar on ikiye ayrılmış ve bunların on birinin batıl olduğu ifade edilmiştir. Hak olan fırka ise Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâattir.⁵⁹

1.3. İLMİ KİŞİLİĞİ

Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin çok yönlü, derin bilgili, âl-i isnad sahibi, hadis, tasavvuf, kelim, edebiyat ve bunların dışında birçok konuda kitap tasnif etmiş, ilim için seyahatler yapmış bir kişi olduğundan yukarıda bahsedilmişti. Ancak ne zaman nerede ve kimden ders alıp kime ders verdiği ile ilgili herhangi bir malumâtımız yoktur. *Kenzü'l-Hafî*'de Osman el-Kirmânî el-İrakî her bâbta, genellikle bâbın başında olmak üzere, kendisinden başlayıp Hz. Peygamber'e kadar uzanan bir rivâyet zinciri vermiştir. Bu rivâyet zincirlerine dayanarak kendisinden hadis rivâyet ettiği hocalarından bahsedeceğiz. Tespit edebildiğimiz hocaları şunlardır.

1.3.1. Hocaları

1. Şeyh imam Fâru'd-Din Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Hasan el-Siczî / Sicistânî

⁵⁷ el-İrakî, **Fıraku'l-Müfterika**, s. 5; Türkçesi s. 6.

⁵⁸ **A.e.**, s. 69; Türkçesi s. 63.

⁵⁹ Ömer en-Nesefî, “Kitabün fi Mezâhibi'l-Mutasavvıfa”, çev. Süleyman Uludağ, **Diyanet Dergisi**, c. XVIII, S. III, 1979, s. 168.

Osman el-Kirmânî el-İrakî, *Kenzü'l-Hafî*'de yetmiş üç yerde rivâyette bulunduğu hocası olan bu kişiden Mekke'nin mücaviri olarak bahsetmekte ve onun 598/1202 veya 599/1203'te ölünceye kadar Mekke'de kaldığını kaydetmektedir.⁶⁰

2. Şeyh İmam Âlim Necmü'd-Din Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. Ahmed el-Mesâlihî'l-Beydavî

Cüneyd-i Şirazî'nin verdiği bilgilere göre, şanı büyük, kerametleri ve makâmatları olan bu kişi, 565/1170 senesinde vefat etmiştir. Osman el-Kirmânî el-İrakî, *Kenzü'l-Hafî*'de ondan rivâyette bulunmuştur.⁶¹

3. Şeyh İmam Şemseddin Ömer b. İbrahim b. Osman et-Türkî / Türkistânî

Vâsıt asıllı bu kişi sufi ve vaizdir. Defalarca Bağdat'a gelip hadis dinlemiştir. Hicaz'a, Cezire'ye, Diyarbakır'a, Horasan'a ve Gazne'ye birçok kez gitmiştir. Daha sonra Şiraz'a dönerek 602/1206 senesinde vefat edinceye kadar orada kalmıştır.⁶²

4. Şeyh İmam Hafız Siracü'd-Din Ebû'l-Feth Nasr b. Abdurrahman b. İsmail el-İskenderî en-Nahvî

Suyûtî, bu zatın; şehirlerin, mekânların, dağların ve suların isimleri hakkında bir kitap yazdığını, 560'dan sonra Bağdat'a geldiğini ve burada hadis dinleyip, ulema ile aynı mecliste bulunduğu daha sonra da İsfahan'a geçtiği bilgisini vermekte ve ibnü'n-Neccâr'ın 'zannımca 561/1166 yılında vefat etti' ifadesini kaydetmektedir.⁶³

Bundan sonraki hocalarından yalnızca bir rivâyet zikretmiştir.

5. Şeyh İmamü'l-Kebîr Şemsü'd-Din Ebû Zer Esad b. Hüseyin b. Sâd b. Ali b. Bundari'l-Yezdî

⁶⁰ el-İrakî, *Kenzü'l-Hafî*, vr. 115b-116a.

⁶¹ eş-Şirâzî, *Şeddü'l-İzâr*, s. 141-142.

⁶² Ebû Abdillah Muhammed b. Said Dübeyşî, *Zeylû Tarihi Medineti's-Selam*, thk. Beşar A. Maruf, Beyrut, Darü'l-Garbil İslami, 2006, C. IV, s. 317.

⁶³ Celaleddin Abdurrahman es-Suyûtî, *Bugyetü'l-Vüat fi Tabakati'l-Lügaviyyin ve'n-Nühat*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, Darü'l-Fikr, 1399/1979, C. II, s. 314. Osman el-Kirmânî el-İrakî, en-Nahvî'den 566 senesinde bir hadis dinlediğini belirtmiştir. Bkz. el-İrakî, *Kenzü'l-Hafî*, vr. 15a. Bu durumda en-Nahvî, 566 sonrası bir tarihte vefat etmiştir. Dolayısıyla ibnü'n-Neccâr'ın bu konuda verdiği bilgi yanlıştır.

Osman el-Kirmânî el-İrakî, Ebû Hanîfe'nin menâkıbelelerini anlattığı bâbta, bu kişiden bir rivâyet dinlemiştir.⁶⁴ Vefat yılı kesin olarak bilinmemekle birlikte Kehhâle, bu zâtın 580/1185 sonrası bir tarihte vefat ettiğini ve *Gayetü'l-Münteha ve Nihayetü'l-Mübedî fî Kıraati'l-Aşer* adlı bir eserinin olduğu belirtmiştir.⁶⁵ Buna ek olarak Ziriklî, onun kıraat alimi, İran'daki Yezd ehlinde olduğunu, İsfahan'da okuduğunu ve orada bir camide müezzin olarak kaldığını ve ibnü'l-Cezerî'nin onu görüp övdüğünü söyler.⁶⁶ Bu zâtın İsfahan'da okuyup orada kaldığı bilgisi göz önüne alınırsa bu şehirden başka bir şehirde yaşamadığı anlaşılmaktadır. Osman el-Kirmânî el-İrakî ile de İsfahan'da görüşmüş olması imkân dahilindedir.

6. Şeyh İmam Fâhru'd-Din Muhammed b. İbrahim b. Ahmed b. Tâhir⁶⁷

Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin, İmam-ı Şâfi'nin menâkıbelerini anlattığı bâbta bu kişiden bir rivâyette bulunmuştur.⁶⁸

7. Şeyh İmam Hâfız Muhlisi'd-Din Muhammed b. Muammer b. Abdu'l-Vâhid

Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin halvet ve uzlet konusunu ele aldığı bâbta, bu kişiden rivâyette bulunmuştur.⁶⁹ Zehebî'nin verdiği bilgilere göre, 520/1127 yılında doğan ve Şâfi mezhebinden olan bu kişi, fakih, muhaddis ve edebiyatçıdır. Yöneticilik yapmış ve devlet nazarında büyük bir makam elde etmiştir. 603/1207 yılında Şiraz'da vefat etmiştir.⁷⁰

1.3.2. *Kenzü'l-Hafî fî İhtiyârâti's-Safî* Adlı Eseri

Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin hadis, tasavvuf, kelam, edebiyat ve bunların dışında birçok konuda kitap tasnif ettiği bilgisine sahip olduğumuz halde bu kitaplar hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Elimizdeki tek eseri *Kenzü'l-Hafî fî İhtiyârâti's-Safî*'dir.

⁶⁴ A.e., vr. 22a.

⁶⁵ Kehhâle, **Mu'cemü'l-Müellifin**, C. II, s. 246.

⁶⁶ Ebû Gays Muhammed Hayruddin ez-Ziriklî, **el-A'lam Kamusu Teracim**, Beyrut, Darü'l-İlmi li'l-Melayin, 2002, C. I, s.300.

⁶⁷ Bu kişi hakkında herhangi bir malumata ulaşamadık.

⁶⁸ el-İrakî, **Kenzü'l-Hafî**, vr. 24a.

⁶⁹ A.e., vr. 176b.

⁷⁰ Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehbî, **Siyeru A'lami'n-Nübelâ**, Beyrut, Müessesetu'r-Risâle, 1985, C. XIII, s. 16.

Firaku'l-Müfterika'nın ise aslında *Kenzü'l Hafî*'nin 115. bâbı olduğunu yukarıda ifade edilmişti. Bu bakımdan *Kenzü'l Hafî*'nin ana hatlarına burada bahsetmek gerekmektedir.

Osman el-Kirmânî el-İrakî, *Kenzü'l-Hafî*'nin girişinde eserin yazılış amacı, eserini yazarken kullandığı metotlar, eserin ismi gibi bazı konulara değinmiştir. Buna göre eserin yazılış amacı, onun dostlarından ve ihvandandır olan kişilerin kendileri için okuduklarında onları rahatlatan, içinde iyi ve hayırlı şahsiyetlerin sözlerini ve haberlerini barındıran ve isteyenin kolaylıkla ulaşabileceği bir kitap yazması önerisinde bulunmalarıdır.⁷¹ Eserin ismini *Kenzü'l-Hafî fî İhtiyârâti's-Safî* olarak tespit eden Osman el-Kirmânî el-İrakî, hadis kitaplarından alıp kullandığı hadisleri hangi kitaptan aldığını göstermek için birtakım işaretler belirlemiştir. Örneğin Sahih-i Buhârî'den aldığı bir hadisi “صح” ile, Sahih-i Müslim'den aldığı bir hadisi “صم” ile göstereceğini yine eserin giriş kısmında ifade etmektedir.

Eser iman konusuyla başlayıp, ilk dört halifenin, ehli beytin ve diğer sahabilerin faziletleri, İmam-ı Ebû Hanîfe'nin, İmam-ı Şâfi'nin faziletleri, bazı ibadetlerin, önemli gün ve gecelerin faziletleriyle devam etmektedir. Ayrıca çeşitli ahlaki, tasavvufî ve itikâdî konuların ele alındığı bir eserdir. Osman el-Kirmânî el-İrakî, genellikle her bâbın başında kendisinden başlayıp Buhârî, Tirmizî gibi hadisçilere, onlardan da Hz. Peygamber'e varan rivâyet zincirleri vermiştir. Bazı bâbların başında Osman el-Kirmânî el-İrakî, konuya giriş sadedinde açıklamalarda bulunmuştur. Mesela ilim ve ehlinin faziletlerinin ele alındığı on ikinci bâbta ilk olarak ilmi, Muhdes ve Kadîm olarak ikiye ayırmış ve Muhdes olan ilmi de kendi içerisinde Bedihî, Zarurî ve İstidlâlî olmak üzere üç kısma ayırmıştır.⁷²

Bu eserde Osman el-Kirmânî el-İrakî, kendi görüşlerinden ziyade hadislere, ashabın ve tabiinin sözlerine, tasavvuf ve ilim erbâbından olan büyük kişilerin görüşlerine yer vermiştir. Zaman zaman anlaşılmayacağını düşündüğü rivâyetleri açıklama noktasında konuya müdahil olmuş ve açıklama yapmıştır.⁷³ Namaz, oruç, zekât, hac gibi ibadetlerin ele alındığı bâblarda ‘bu bâbla alakalı meseleler’ şeklinde bir başlık açılmış ve bu

⁷¹ el-İrakî, **Kenzü'l-Hafî**, vr. 1b.

⁷² A.e., vr. 25a.

⁷³ A.e., vr. 2b.

konudaki fikhî hükümler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu fikhî hükümler ortaya koyulurken de çoğunlukla Ebû Hanîfe'nin görüşleri verilmiştir.⁷⁴

Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin rivâyet ettiği her haberi genelde hangi kitaptan veya şahıstan aldığını belirterek kaynak gösterme hususuna önem vermiştir. Özellikle Buhârî, Müslim, Tirmizî, Ebû Dâvud'un sahih ve sünenlerinden aldığı hadisleri onlar için belirlediği işaretlerle göstermiştir. Bunların dışında kalan kitaplardan aldığı haberlerin kaynaklarının gösterilmesi genellikle günümüzde olduğu şekliyle her rivâyetin veya görüşün tek tek nereden alındığının belirtilmesi şeklinde değildir. Rivâyetler sıralanıyor ve en sonunda "burada verdiğimiz rivâyetler şu kitapta geçiyor" şeklinde bir kaynak gösterme söz konusudur.

Kenzü'l-Hafî'de Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin eserini yazarken hangi tür kitaplardan yaralandığının görülmesi açısından önemli olduğunu düşündüğümüz için, kendisinden nakilde bulunduğu kitaplardan tespit edebildiklerimizi burada vereceğiz. Bunlar;

İmam-ı Mâlik (179): *Muvatta*⁷⁵

Nuaym b. Hammad (228): *Fiten ve Melâhim*⁷⁶

Tahavî (321): *Me'ani'l Âsâr*⁷⁷

Ebû Mutî' en-Neseî (324): *Lü'lü'iyât*⁷⁸

Taberanî (360): *Mucemü's-Sağîr*⁷⁹

Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Cafer b. Hayyân (369): *Kitâbü Fezâilü'l-A'mâl*⁸⁰

Ebû Süleyman Hattabî (388/998): *Meâlimü's-Sünen*⁸¹

⁷⁴ A.e., vr. 42a, 51a, 56a.

⁷⁵ A.e., vr. 39a.

⁷⁶ A.e., vr. 187a, 138a.

⁷⁷ A.e., vr. 73a.

⁷⁸ A.e., vr. 75b, 76b, 83a, 104a, 177a.

⁷⁹ A.e., vr. 178b.

⁸⁰ A.e., vr. 47b, 99a.

⁸¹ A.e., vr. 122b.

Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. Mende (395/1005): *Kitâbü'l-İmân*⁸²

Ebû Nuaym el-İsfahanî (430): *Hilyetü'l-Evliya*⁸³

Hocası Necmü'd-Din Ebû Muhammed Abdurrahman el-Mesâlihî'l-Beydavî (598-99):
*Hucetü'z-Zevi's-Salâbe, Düstûru'l-Mezkurîn, Mecmüâtü'l-Ğays*⁸⁴

Ebû Nuaym Ubeydullah b. Hasan el-Haddâd: *Kitâbü'l-Âfiye*⁸⁵

Ebû Yahya Zekeriyya b. Yahya b. el-Hars el-Bezzez: *Meâlimü'l-A'mâl ve Mekârimü'l-Ahlâk*⁸⁶

Es-Sırrî et-Temimî el-Kufî: *Kitâbü'z-Zühd*⁸⁷

Ömer b. Kays: *Tefsiru Sevdei'l-A'zâm*⁸⁸

1.3.3. Fikirleri ve Görüşleri

Osman el-Kirmânî el-İrakî, mezhebini, fikir ve görüşlerini *Kenzü'l-Hafi*'de açık bir şekilde belli etmektedir. Bu eserin ilk bâbına imân konusuyla başlamış ve burada imânla ilgili görüşlerine yer vermiştir. Bunun dışında kabir azabı, kıyamet alametleri, mehdi, nüzul-ü İsa, Ye'cüc-Me'cüc gibi konuları da ayrı bâblar altında ele almıştır.

1.3.3.1. İmân

İmân konusuyla başladığı ilk bâbta Osman el-Kirmânî el-İrakî, hudüs delilini kullanarak Allah'ın varlığını ispat etmiştir. Ona göre, Allah'a ve bir olduğuna inanan kimsenin, hikmet gereği taat ve ubudiyette bulunması lazım gelir. Bunun sonrasında Osman el-Kirmânî el-İrakî, “insanların imânın hakikati noktasında ihtilafa düştüklerini” ifade ederek bazı fırkaların imân konusundaki görüşlerine kısaca yer vermektedir. Nitekim Hariciyye'ye göre; her taat imân, her ma'siyet küfürdür. Küfür imândan daha

⁸² A.e., vr. 83b.

⁸³ A.e., vr. 76a, 181b.

⁸⁴ A.e., vr. 13a, 182b, 184b.

⁸⁵ A.e., vr. 182b.

⁸⁶ A.e., vr. 105b.

⁸⁷ A.e., vr. 87b.

⁸⁸ A.e., vr. 152a.

üstündür hatta mükelleften imân ve ma'siyet sadır olması halinde, o kişi günahı sebebiyle kâfir olarak vasıflandırılır, taatinden dolayı mü'min olarak vasıflandırılmaz. Mu'tezile'nin çoğunluğuna göre; imân, sözler, fiiller ve inançlar bakımından ister nâfile ister farz olsun taatlerin genel bir ismidir. Bazılarına göre ise, nâfileler olmaksızın sadece farzların ismidir. Kerrâmiyye'ye göre; imân, ancak ikrardır. Cehmiyye ve Kaderiyye'nin bazılarına göre; imân, marifettir. Ehlü'l-Hadis'e göre; imân, tasdik, ikrar ve ameldir. Ebû Hanîfe'nin ashabının çoğuna göre; imân, tasdik ve ikrardır. Onun ashabından bazılarına göre ise; imân, kalp ile tasdiktir. İkrar ise, hükümlerin uygulanmasının şartıdır. Bu İmamü'l-Hüdâ Ebû Mansur Mâtûrîdî ve Hasan b. Fazl el-Belhî'nin tercihidir.⁸⁹

Osman el-Kirmânî el-Irakî, imanla ilgili mezheplerin görüşlerini genel olarak bu şekilde verdikten sonra İmamü'l-Hüdâ dediği Ebû Mansur Mâtûrîdî'nin "imân, kalp ile tasdiktir. İkrar ise, hükümlerin uygulanmasının şartıdır." şeklindeki tercihini ispatlama yoluna gitmektedir. Bu bağlamda imanın sözlükte tasdik manasında olduğunu ifade ederek "Biz doğru söylesek de sen bize inanmazsın."⁹⁰ ayetini ve "İnsanlar Allah'tan başka ilah olmadığına şahadet edinceye kadar onlarla savaşmakla emrolundum. Bunu dedikleri zaman kanlarını ve mallarını İslamın hakkı hariç benden korurlar, onların hesabı Allah'a kalmıştır."⁹¹ hadisini delil olarak getirmektedir. Buradan hareketle de tasdiğin batinî bir emir olduğu, onun üstüne hüküm inşa edilemeyeceği ve ikrarın ise tasdiğin emaresi ve hükümlerin icrasının şartı olarak vacip kılındığı sonucuna varmaktadır. İnsanın ömründe bir kere bu şekilde bir beyanda bulunmasının kişinin imanını göstermesi açısından yeterli olacağını ifade etmektedir.⁹²

Osman el-Kirmânî el-Irakî'ye göre, imândan şüphe edilmemesi gerekir. İmân birdir ve kabulünde herkes eşittir. Çünkü imân tasdiktir. Tasdik de ayındır. Artmaz ve eksilmez. Artan ve eksilen şey amellerdir. O da imândan değildir. İyi olsun kötü olsun herkesin arkasında namaz kılmak caizdir. Ehl-i Kible'den biri ölürse o cennette veya

⁸⁹ el-Irakî, **Kenzü'l-Hafî**, vr. 1b.

⁹⁰ Yusuf, 12/17.

⁹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Cufî el-Buhârî, **Sahih-i Buhârî**, Kahire, Darü't-Te'sil, 2012, Kitâbü'l-İman, 17, s. 205; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. El-Haccac el-Kuşeyri en-Nisaburî: **Sahih-i Müslim**, nşr. Muhammed Fuad Abdülbaki, İstanbul, Mektebetü'l-İslamiyye, t.y., Kitâbü'l-İman, 8. Bâb, 32. Hadis.

⁹² el-Irakî, **Kenzü'l-Hafî**, vr. 2a-1b.

cehennemdedir denilmez. Allah'a bırakılır. Kısas ve irtidattan dolayı öldürülme gerekmedikçe bir müslümana kılıç çekilmez.⁹³

1.3.3.2. Ulûhiyyet

Osman el-Kirmanî el-Irakî, iman bâbının sonuna doğru bir fasıl açarak mükellef bir kulun inanç olarak üzerine düşen şeyleri sıralamaktadır. Fıkhu'l-Ekber'in özeti gibi olan bu kısımda Osman el-Kirmânî el-Irakî, ulûhiyyet bahsinden başlayarak Hulefa-i Râşidin'in halifeliklerinin sabit olduğuna inanmaya kadar birçok meseleyi ele almakta ve bunların Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâatin inançları olduğunu ifade etmektedir.

Buna göre, Allah birdir ve ortağı yoktur. O; Bir, Hay, Semi', Basîr, Kâdir, Âlim ve Hakîm'dir. Hiçbir şey ne O'na benzer, ne de O hiçbir şeye benzer. O ve sıfatları da mahlukâtтан hiçbir şeye benzemez. Çünkü O ezelidir, zatı ve sıfatları kadimdir. Başlangıcı ve sonu yoktur. Mahlukât yaratılmadan önce O, yaratıcıdır. Rızka muhtaç olanları yaratmadan önce O, Rezzâk'tır. Sıfatları ezelidir. O her şeyi bilir, ilmi kadîmdir. İlim zatî sıfatlarındandır. Ne O, ne O'ndan başka, ne de O'nun bazısıdır. Zâtının verâsındaki bir durumdur ve bütün sıfatları da bu şekildedir. Kur'an mahluk değildir. O, mushaflarda yazılıdır, dillerle okunur. Herhangi bir halde olmaksızın kalplerde mahfuzdur. Kur'an hakkında tartışılmaması gerekir. Ru'yetullah, ahirette ihâta, idrak ve keyfiyet olmaksızın ehl-i cennet için haktır. Allah kullarından istediğine, nasıl isterse öyle ikram eder. Arş ve kürsî Kuran'da geçtiği şekliyle haktır. Allah, arştan ve onun dışındakilerden müstağnidir. Yaratılanlardan hiçbir şey O'nu kuşatamaz, O her şeyin üstündedir.⁹⁴

⁹³ A.e., vr. 4a, 4b; Karş. Ebû Hanîfe, "Fıkhu'l-Ekber", **İmâm-ı A'zamın Beş Eseri** kitabı içerisinde, Çev. Mustafa Öz, İstanbul, Müif Yay., 2011, s. 56; Mâturîdî, "Akâid Risalesi", **İslâm Akaidine Dair Eski Metinler** kitabı içerisinde, Çev. Yusuf Ziya Yörükân, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1953, s. 21-22, 25; Nüreddin es-Sâbûnî, **Mâturîdiyye Akaidi**, Çev. Bekir Topaloğlu, İstanbul, Müif Yay., 2012, s. 174-176.

⁹⁴ el-Irakî, **Kenzü'l-Hafî**, vr. 4a; Karş. Ebû Hanîfe, "Fıkhu'l-Ekber", s. 53-56; Mâturîdî, "Akâid Risalesi", s. 11-16; Sâbûnî, **Mâturîdiyye Akaidi**, s. 55-92.

1.3.3.3. Nübüvvet

Osman el-Kirmânî el-İrakî'ye göre, Hz. Muhammed'in Allah'ın kulu ve rasülü olduğuna şahitlik edilmesi gerekmektedir. O son nebidir. Mirac haktır. Hz. Peygamber gece yürütülmüş ve yakazada şahsıyla semaya yükselmiştir. Allah, orada bazı şeyler vahyetmiştir. Nebilere inen bütün kitaplar haktır.⁹⁵ Mucize vaciptir ancak Nebiye verilir, olağanüstüdür. Hz. Peygamber'in birçok mucizesi vardır. Birincisi Kur'an'dır.⁹⁶

1.3.3.4. Büyük Günah

Büyük günah meselesi fırkaların kimliklerini belirleyen en önemli konulardan biridir. Bu konuda Osman el-Kirmânî el-İrakî'ye göre, Hz. Peygamber'in ve bütün peygamberlerin şefaati, büyük günah işleyenlere caizdir. Muvahhidlerden ehl-i kebâir eğer tevbe etmeden ölürse Allah'ın takdirindedir. Allah isterse lütuf olarak onları affeder ve cennete koyar. İsterse de adaleti gereği günahı miktarınca cehenneme koyar. Günahını çektikten sonra cennete girer. Ehl-i kible'nin, günahı helal görmedikçe, günahından dolayı tekfir edilmemesi gerekir.⁹⁷

1.3.3.5. Diğer Konular

Sem'iyât ve imamet bahislerine de değinen Osman el-Kirmanî el-İrakî'ye göre, Allah'ın ümmete ikram ettiği havz haktır. Hz. Adem'den ve zürriyetinden aldığı misak haktır. Kabir azabı, öldükten sonra dirilme, kıyamet günü amellerin karşılığını bulması, hesap, sevap, ceza, suhuf, sırat, mizan, cennet ve cehennem vardır. Allah, cennet ve cehennemi, mahlukâtı yaratmadan önce yarattı. O ikisi sonsuz ve daimidir.

Mükellef bir kişi, adalet ve emanet ehlini sever. Zulüm ve hıyanet ehline buğz eder. Kirâmen Katibîn'e inanır. Allah onları bizim üzerimize koruyucu olarak yarattı. Allah, kulu güç yetiremeyeceği şeylerle mükellef tutmaz.

⁹⁵ el-İrakî, **Kenzü'l-Hafî**, vr. 4a.

⁹⁶ A.e., vr. 5a-5b; Karş. Ebû Hanîfe, "Fıkhu'l-Ekber", s. 56; Sâbûnî, **Mâturîdiyye Akaidi**, s. 104.

⁹⁷ el-İrakî, **Kenzü'l-Hafî**, vr. 4a; Karş. Ebû Hanîfe, "Fıkhu'l-Ekber", s. 55-56; Mâturîdî, "Akâid Risalesi", s. 26; Sâbûnî, **Mâturîdiyye Akaidi**, s. 159-162.

Rasulullah'ın ashabının hepsini sever ve ancak hayırla anar. Onları seveni sever, buğz edene buğz eder. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Ebû Bekir'in, sonra Ömer b. Hattab'ın, sonra Osman b. Affan'ın, sonra Ali b. Ebi Tâlib'in hilafeti sabittir.⁹⁸

Bu bölümde *Fıraku'l-Müfterika*'nın müellifi olan Osman el-Kirmanî el-Irakî'nin yaşadığı dönemin genel özellikleri, hayatı, ilmi kişiliği ve fikirleri aktarılmıştır. İslam dünyasının oldukça çalkantılı bir döneminde yaşayan Osman el-Kirmanî el-Irakî, hayatının büyük bir kısmını Şiraz'da vaizlik yaparak geçirmiştir. Onun birçok ilimde telifâtı vardır ve itikâdî konularda Hanefî-Mâturîdî anlayışı benimsemiştir. Şimdi *Fıraku'l-Müfterika*'nın incelenmesine ve değerlendirilmesine geçilecektir.

⁹⁸ el-Irakî, **Kenzü'l-Hafi**, vr. 4b; Karş. Ebû Hanîfe, "Fıkhu'l-Ekber", s. 57; Mâturîdî, "Akâid Risalesi", s. 28; Sâbûnî, **Mâturîdiyye Akaidi**, s. 137, 177-179.

İKİNCİ BÖLÜM
FIRAKU'L-MÜFTERİKA'NIN İNCELENMESİ VE
DEĞERLENDİRİLMESİ

Bu bölümde *Fıraku'l-Müfterika* incelenecek ve değerlendirilmesi yapılacaktır. Ancak metot, şekil, içerik ve üslup açısından günümüz İslam mezhepleri tarihi araştırma yöntemleriyle klasik kaynaklarımızın değerlendirilmesi durumunda onların “mezhepçilik, taassup, başkalarını dışlama, toptancılık, indirgemecilik veya genellemecilik gibi pek çok metodolojik hataları”¹ içinde barındırdıkları görülecektir.

Buna göre, klasik dönem müelliflerinden biri olan Eş'arî (324/935-36), bahsettiğimiz metodolojik problemlerin bazılarını erken sayılabilecek bir dönemde tespit etmiştir. Kendi ifadeleriyle o, şöyle demektedir:

“Fırkaları anlatan ve mezheplerle dinleri tasnif eden kimselerin, eksik anlatımlarda bulduklarını, muhalifinin görüşlerinden anlattıklarında mugalataya (abartıya) kaçtıklarını, düşmanlarını kötülemek niyetiyle naklettiğinde bilerek yalan söylediklerini, ihtilaf edenlerin farklı görüş ayrılıklarını rivâyet ederken derinlemesine bir araştırma yapmadıklarını ve bütün deliller onları bununla ilzam ediyor zannıyla muhaliflerinin görüşlerine ilaveler yaptıklarını gördüm.”²

Klasik dönem müelliflerinden bir diğeri olan Şehristânî (548/1153) eseri *Milel ve'n-Nihal*'de yetmiş üç fırka tasnifi yapmaktadır. Ancak o, kendine bazı ilkeler koyarak kendince bir metodoloji oluşturmaya gayret etmekte ve klasik müelliflerin sıkça içine düştüğü metodolojik yanlışlıklardan kendini kurtarmaya çalışmaktadır. Onun kendisine koyduğu ilke şudur:

“Her fırkanın düşüncesini, ne lehlerinde bir taassup göstererek, ne de görüşlerini çürütmeye çalışarak, yanlış olana karşılık doğrusunu ve batıl olana karşılık da hak olanı ortaya koyma yoluna gitmeksizin, sadece kitaplarında bulduğum şekliyle kaydetmektir. Zira akli deliller ortaya

¹ Sönmez Kutlu, “İslam Mezhepleri Tarihinde Usül Sorunu”, **İslami İlimlerde Metodoloji/Usül Meselesi I**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2005, s. 409-410.

² Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî, **Makalâtü'l-İslamiyyîn ve İhtilâfü'l-Müsallîn**, thk. Hellmut Ritter, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1980, s. 1.

konulduğunda, hakkın görüntüleri ve batılın emareleri, zeki ve anlayışlı kimselere gizli kalmayacaktır.³

Anlaşılan o ki, klasik dönemde de bazı metodolojik problemlerin tespitini yapan ve aynı problemlerin içine düşmemeye gayret gösteren müellifler mevcuttur. Lakin bütün müelliflerin metodoloji meselesine aynı derece de ehemmiyet verdiklerini söylemek ise zordur. Bunun en temel nedeni ise, klasik kaynaklarımızın çoğunun yetmiş üç fırka hadisinin referansı ile oluşturulduğu gerçeğidir. Bu durumun doğal bir sonucu olarak kaynaklarımızda reddiyeci ve dışlamacı, savunmacı ve taraflı bir dil hâkim olmakta ve kaynaklarımız “tamamen subjektif bir zeminde”⁴ vücut bulmaktadır.

Gömbeyaz, yetmiş üç fırkalı tasnifleri makalât yazımı için bir *yazım formu* olarak düşünmeyi önermektedir. Ona göre, fırkalara dair bir eser kaleme almak isteyen müellif bunu yetmiş üç şubeli fırka tasnifi formunda yapmakta, sahaya dair yetkinliğini ve müktesebatını bu form içerisinde göstermektedir. Bunu da hicrî yedinci asırda yaygınlık kazanan, görünürde bir eserin açıklaması ve notlandırılması mahiyetinde olan, aslında müelliflerin ilmi birikim ve maharetlerini yansıtarak özgün bir ürün olarak meydana gelen şerh-şaşiye yazımına benzetmektedir.⁵

2.1. METOT VE ŞEKİL AÇISINDAN İNCELENMESİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Bu kısımda Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin *Fıraku'l-Müfterika*'da hangi tasnif metodunu kullandığı, fırkaları tasnif ederken nasıl bir sistem uyguladığı, fırkaları kaçaya ayırdığı gibi eserin metot ve şekliyle alakalı konulara değinilecek ve bunların değerlendirilmesi yapılacaktır.

³ Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, thk. Muhammed Abdu'l-Kadir el-Fâzlı, Sayda-Beyrut, Mektebetü'l-Asriyye, 2006, s. 11.

⁴ Mehmet Ali Büyükkara, “Bir Bilim Dalı Olarak İslam Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler”, **İslami İlimlerde Metodoloji/Usül Meselesi I**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2005, s. 452.

⁵ Kadir Gömbeyaz, “**İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri**”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2015, s. 62-63.

2.1.1. Kullanılan Fırka Tasnif Metodu

Klasik dönem müelliflerinden olan Şehristânî, fırka tasnif metodu konusunda fırak müelliflerinin benimsediği iki yoldan bahseder. Bunlardan birincisi; önce meseleleri ortaya koyup sonra o mesele altında farklı görüş öne süren fırkaları tek tek saymak şeklindedir. İkincisi ise, şahısları ve itikâdî görüş sahiplerini esas alarak önce fırkaları daha sonra bu fırkaların görüşlerini saymak şeklindedir.⁶ Bundan hareketle birinci grupta olanlar “mesele/konu merkezli”, ikinci grupta olanlar “fırka merkezli” tasnifler olarak adlandırılabilir. Ayrıca hem “mesele/konu” hem “fırka merkezli” tasniflerden, hem de “kronolojik” ve “alfabetik” tasniflerden de bahsetmek mümkündür.⁷

Osman el-Kirmânî el-İrakî, *Fıraku'l-Müfterika*'da adı geçen tasnif metotlarından “fırka merkezli” tasnif metodunu uygulamıştır. Çoğu fırak müellifinin uyguladığı bu metot, fırkaları taksim etmede ve hesaplama daha uygundur.⁸ Buna göre, önce ana fırkalar verilmektedir. Sonra ana fırkanın altında, itikâdî açıdan görüşleri birbirine yakın olan fırkalar, alt fırkalar olarak sıralanmaktadır.⁹

Klasik kaynaklarımızın geneli 73 fırka hadisine referansla tasnif edildiği için bu tarz eserlerin çoğu “fırka merkezli” tasnif metodunu kullanmaktadırlar. Nitekim yetmiş iki fırkanın sapık ve batıl fırkalar olduklarını, Hz. Peygamber'e nispet edilen yetmiş üç fırka hadisinin ispatlanmasını ve halkın onlardan uzak tutulmasını amaç edinen pek çok müellif için bu metot en uygun olanıdır. Çünkü bu metot eserin sistemleşmesini, fırkaların belli bir düzen içerisinde kategori edilmesini, fırkalara bütüncül olarak bakılabilmesini sağlamaktadır. Ayrıca akılda tutma ve ezberleme kolaylığı sağladığı için

⁶ eş- Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 11.

⁷ Metoduna göre fırka tasnifleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Gömbeyaz, “İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri”, s. 67-80.

⁸ eş- Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 11.

⁹ “Fırka merkezli” tasnif metoduyla yazılan eserlere şunları örnek olarak verebiliriz: Ebû Mutî' Mekhûl b. Fadl en-Nesefî, *Kitâbü'r-Red alâ Ehli'l-Bid'a' ve'l-Ehvâi'd-Dâlle*, thk. ve dirâse: Seyit Bahcivan, İstanbul, Hikmetevi Yay., 2013; Ebû Mansur Abdu'l-Kahir b. Tâhir b. Muhammed el-Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, thk. Muhammed Osman el-Huş, Kahire, Mektebetü İbn Sina, 1988; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*; Muhammed Tâhir Gazâlî, “Marifetü'l-Mezâhib”, thk. Ali Asgar Hikmet, *el-Fikru'l-Arabî*, C. VII, S. 41, 1986.

öğretim materyali olmaya daha uygundur.¹⁰ Watt'ın dediği gibi bu eserlerdeki malumât son derece şematiktir. Ona göre bunun iki sebebi vardır. Birincisi İslam doktrininin değişmezliği fikri ve neticede gelişme düşüncesine kapalı olmasıdır. İkincisi ise, yetmiş üç fırka hadisidir.¹¹

“Fırka merkezli” tasnif metodunun genel özelliklerine uygun olarak *Fıraku'l-Müfterika*'da Osman el-Kirmânî el-İrakî, önce altı ana firkadan ve bu ana firkaların temel prensiplerinden bahsetmektedir. Bu temel prensiplerin her birine cevaplar vermektedir. Daha sonra ana firkanın on iki alt kolunu sıralayarak onların görüşlerini ve prensiplerini birkaç cümleyle ifade etmektedir. Bunları da tek tek aklî veya naklî olarak cevaplandırmaktadır. Böylece ana firkaların sayısının altı, alt firkaların sayısının on iki olduğu $6 \times 12 + 1 = 73$ formatındaki “fırka merkezli” tasnif metodunun bir örneğini bizlere sunmaktadır.

2.1.2. Tasnif Edilen Firkaların Sayısı ve Tasnif Şekli

Klasik dönem İslam mezhepleri tarihi yazıcılığında müellifler, mezheplerin sayısı, ana ve alt firkaların hangileri olduğu gibi konularda ortak bir tavır geliştirememişlerdir. Bu durumun en önemli sebebi, müelliflerin çoğunun “yetmiş üç fırka hadisini” referans alarak eserlerini oluşturma isteğidir. Bu hadisi esas alan her müellif, kendi zamanına kadar olan firkaları bir şekilde yetmiş üç sayısına sabitlemeye ve kendi mensubu olduğu cemâati kurtuluşa eren fırka olarak ortaya koymaya çalışmıştır. Ancak ana firkaların yetmiş üç sayısından daha az, alt firkaların ise tarihi süreç içerisinde her zaman ortaya çıkmasının mümkün olması, bu yüzden onları belli bir sayıda sabitlemenin imkânsız oluşu gibi sebeplerden dolayı müelliflere göre değişen fırka isimleri ve tasnifleri meydana gelmiştir.

¹⁰ Gömbeyaz, “İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri”, s. 68.

¹¹ W. Montgomery Watt, “İslâm Kelamında Mezheplerin Önemi”, Çev. İbrahim Hakkı İnal, **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2002, S. III, s. 116.

Fırkaların sayısının belirlenmesinde son derece etkin ve fırak eserlerinin çoğunun omurgasını oluşturan bu hadis, “yetmiş üç fırka hadisi” diye bilinmektedir. Hem çoğu müellifin eserlerini bu hadise referansla oluşturması hem de Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin de *Fıraku'l-Müfterika*'yı oluştururken bu hadise başvurması sebebiyle “yetmiş üç fırka hadisi” üzerinde biraz durmak gerekmektedir.

2.1.2.1. Yetmiş Üç Fırka Hadisine Genel Bir Bakış

Hz. Peygamber'den sonra yetmiş üç fırkanın meydana geleceğini, bunlardan yetmiş ikisinin cehenneme birinin cennete gideceğini haber veren ve “yetmiş üç fırka hadisi” olarak bilinen bu rivâyetin birçok versiyonu vardır.¹² Ancak en meşhur olanına göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur. “Sizden önce Yahudiler yetmiş bir fırkaya ayrıldılar. Hristiyanlar yetmiş iki fırkaya ayrıldı. Ümmetim ise yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır. Bunlardan birisi kurtuluşa eren fırka (el-fırkatü'n-nâciye) olacak, diğer fırkalar (el-fırkatü'n-nâriye) ise cehenneme gireceklerdir.”¹³ Bu rivâyetin yanı sıra yetmiş iki fırkanın cennete bir fırkanın cehenneme gideceğini haber veren, birbirine tamamen zıt farklı bir rivâyet daha karşımıza çıkmaktadır.¹⁴ Ancak yetmiş iki fırkanın cehenneme bir

¹² Detaylı bilgi için bkz. Mevlüt Özler, **İslam Düşüncesinde 73 Fırka Anlayışı**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2010, s. 15-20.

¹³ Hadisin geçtiği bazı kaynaklar için bkz. Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl Dârimî, **Sünenü'd-Dârimî**, thk. Mustafa Dîb el-Buga, Dimeşk, Darü'l-Mustafa, 2007, C. II, Kitabü's-Siyer, Bâb: 75, Hadis no: 2423, s. 290-291; Süleyman b. Eş'as el Ezdi Ebû Dâvud es-Sicistânî, **Sünenü Ebi Dâvud**, thk. Muhammed Avvame, Beyrut, Müessesetü'r-Riyad, 1997, C. V, Kitabü's-Sünne, Bâb:1, Hadis no: 4586-4587, s. 182-183; Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî Tirmizî, **Sünenü't-Tirmizî**, thk. Abdullah b. Abdu'l-Kadir, Rabat, Darü'l-Eman ve Darü'ibn Hazm, Ebvabü'l-İman, Hadis no: 2456-2457, C. III, s. 65; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvinî ibn Mace, **Sünenü ibn Mace**, thk. Muhammed Nasıruddin Elbanî, Beyrut, Mektebetü'l-İslamiyye, 1986, C. II, Fiten, Bâb: 36, Hadis no: 3225-3227, s. 364.

¹⁴ Makdîsî, “yetmiş iki fırkanın cennette birinin cehennemde olacağı” ve “yetmiş iki fırkanın cehennemde birinin cennette olacağı” rivâyetlerine yer vererek bunlardan ikincisinin daha meşhur, birincisinin ise isnat olarak daha sahih olduğunu ifade etmektedir. Helak olacak olan fırka ise Bâtıniyye'dir. Bkz. Muhammed b. Ahmed el-Makdîsî, **Ahsenü'-Tekâsim fi Marifeti'l-Ekâlim**, nşr. M. J. de Goeje, Leiden, Brill, 1906, s. 39; Başka bir müellif olarak Ebû Şekûr es-Sâlimî, yetmiş üç fırka hadisinin farklı versiyonlarını verdiği yerde ilginç bir şekilde “yetmiş iki fırkanın cennette birinin cehennemde olacağı” rivâyetine de yer vermektedir. Bu cehennemlik fırka ise Kaderiyye'dir. Bkz. Ebû Şekûr es-Sâlimî, **et-Temhîd fi Beyâni't-Tevhid**, thk. Ömür Türkmen, Ankara-Beyrut, TDV Yay., 2017, s. 345.

fırkanın cennete gideceği şeklindeki rivayet, İslam mezhepleri tarihi kaynaklarında daha genel kabul görmüştür.

Nitekim fırkaların sayısı konusunda müelliflerin, bahsedilen “yetmiş üç fırka hadisine” karşı tutumları ise şu şekilde olmuştur:

(a) 73 fırka hadisini sahih olarak kabul edip eserinde sayıyı yetmiş üçe sabitlemeye çalışanlar. Bu gruba Ebû Mutî’ en-Nesefî’nin *er-Redd*’ini, el-Bağdâdî’nin *el-Fark Beyne’l-Fırak*’ını eş- Şehristânî’nin *el-Milel ve’n-Nihal*’ini, Ebû Muhammed el-Yemenî’nin *Akaidü’s-Selâse ve Seb’in Fırka*’sını, Osman el-Kirmânî el-İrakî’nin *Fıraku’l-Müfterika*’sını örnek olarak verebiliriz. Burada klasik dönemde İslam mezheplerini konu edinen birçok müellifin yetmiş üç fırka hadisinde geçen sayıyı gerçek manada anlayarak eserlerini buna göre oluşturduklarını belirtmemiz gerekir.

(b) Hadisin zayıf olduğunu iddia edenler. İbn Hazm bu hadis için “isnat bakımından sahih değildir.” demektedir.¹⁵

(c) Hadisi yorumlamak suretiyle kabul edenler. Râzî, hadisi yorumlayarak şu ifadelerle yer vermektedir. “Hadisteki ifadeden kastedilen şey büyük fırkalar olabilir. Ya da fırkaların sayısı yetmiş üçten az olamaz ancak bundan çok olmasının bir zararı yoktur. Çünkü sadece Ravafız’ın alt kolları bile yetmiş üçü bulabilir.”¹⁶ Ayrıca Makdisî, kendi döneminde yirmi sekiz fırkanın olduğunu, bunların Şia, Harici, Mürcie ve Mu’tezile’den neş’et ettiğini ancak bunlardan sayılamayacak kadar çok fırka türediğini ifade ederek fırkaları belli bir sayı ile sınırlandırmanın mümkün olmadığına işaret etmektedir.¹⁷

(d) Hadisten hiç bahsetmeyenler. Örneğin Eşari, *Makalâtü’l-İslamiyyîn ve İhtilâfü’l-Müsallîn*’de bu hadisten hiç bahsetmemektedir.

¹⁵ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said b. Hazm el-Endelüsî, **el-Fasl fi’l-Milel ve’l-Ahvâi ve’n-Nihal**, thk. Ahmed Şemseddin, Beyrut, Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, C.II, s. 268.

¹⁶ Ebû Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, **İtikadâtü’l-Fırakü’l-Müslimîn ve’l-Müşrikîn**, nşr. Ali Sami en-Neşşar, Beyrut, Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1982, s. 75.

¹⁷ el-Makdisî, **Ahsenü’-Tekâsim**, s. 37-38.

İslam mezhepleri tarihi müelliflerinin yetmiş üç fırka hadisi karşısındaki tutumlarını bu şekilde dört madde halinde sıralamak mümkündür. Ancak müelliflerin eserlerinde yaygın olarak takındıkları tavır ise, yetmiş üç fırka hadisini sahih olarak kabul etmeleridir. Bunun sonucunda müellifler, kendi yaşadıkları döneme kadar olan İslam fırkalarını bir şekilde yetmiş üç sayısında sabitlemeye çalışmışlardır. Bu da aşağıda ifade edileceği üzere, birçok problemi beraberinde getirmektedir. Hâlbuki Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde yedi ve yedinin katları ile bazen kesret, yani çokluktan kinâye kastedilmektedir.¹⁸ Bu nedenle hadiste geçen “yetmiş” kelimesi kesin bir sayıyı değil, çokluk ifade ediyor olmalıdır. Yani Hz. Peygamberin yetmiş üç sayısından kastı, kendisinden sonra Müslümanların kaçaya ayrılacağına kesin bir sayı ile belirtmekten ziyade çok fazla fırkaya ayrılacağına işaret etmek olabilir. Zira tarihi süreç içerisinde ortaya çıkan fırkaları yetmiş üç sayısında sabitlemek ve bundan sonra hiçbir yeni fırkanın ortaya çıkmayacağına inanmak veya bu sabitlenen fırkaların hiçbirinin yok olmadan devam edeceğini kabul etmek pek mantıklı gözükmemektedir.

73 fırka haberini sahih olarak kabul eden ve eserlerinde sayıyı bir şekilde yetmiş üçte sabitleyen müelliflerin kullandıkları metot, “73 şubeli tasnif sistemidir.”¹⁹ Geriye kalanlar ise, fırkaların sınıflandırılmasında herhangi bir ilkeye bağlı kalmayı gerektirmeyen “serbest tasnif sistemini” benimsemişlerdir.²⁰

“73 şubeli tasnif sistemi” çoğu fırka müellifinin eserlerinde uyguladığı bir sistemdir. Hz. Peygamber'in kendisinden sonra ümmetin bölüneceğini haber vermesi ve gerçekten de ilerleyen zamanlarda ümmetin bölünüp birçok fırkaya ayrılması âlimler tarafından onun bir mucizesi olarak anlaşılmıştır.²¹ Bu nedenle müellifler, kendi yaşadıkları döneme kadar ortaya çıkan fırkalardan hareketle bir şekilde yetmiş üç sayısını

¹⁸ Örnekler ve detaylı bilgi için bkz. Ethem Ruhi Fırlalı, “Çevirenin Önsözü”, (Abdu'l-Kâhir el-Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, Çev. Ethem Ruhi Fırlalı) içerisinde, Ankara, TDV Yay., 1991, s. XXIV-XXV; Özler, **İslam Düşüncesinde 73 Fırka Anlayışı**, s. 57-61.

¹⁹ Adlandırma için bkz. Büyükkara, “Bir Bilim Dalı Olarak İslam Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler”, s. 451.

²⁰ Ümüt Toru, “**Ebû Muhammed el-Yemenî'nin “Akâidü's-Selâse ve's-Sebîn Fırka” Adlı Eseri ve İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Önemi**”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, s. 48.

²¹ Gömbeyaz, “**İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri**”, s. 34.

tutturmaya ve böylece Hz. Peygamber'in mucizesini ispatlatmaya çalışmışlardır. Aslında bu durumun kendisiyle övünülecek bir durum olmadığını belirten Watt şöyle demektedir. “Kendi dini cemâatinin değerleri ile iftihar eden bir Müslümanı anlayabilirsiniz, ama mezheplerin çokluğu hiçte övünülecek bir şey değildir... Belki de aşırı derecede mutaassıp bir zümre, diğer yetmiş iki fırka cehenneme giderken kendilerinin kurtuluşa eren fırkaya mensup olduklarını iddia etmekle bahtiyar olmuştur.”²²

Yetmiş üç fırka hadisi denilince ilk akla gelen şey, sapık fırkaların sayısının yetmiş iki ve bunların hepsinin cehenneme gideceği, bir fırkanın da kurtuluşa eren fırka olarak cennete gideceğidir. Bu düşünceyle yola çıkan her müellif daha başlangıçta tamamen taraflı bir şekilde eserini meydana getireceğinin altını çizmektedir. Örneğin Şehristânî, her fırkanın görüşleri konusunda onların lehinde ve aleyhinde herhangi bir açıklama yapmayacağına, hak-batıl ayırımına gitmeyip kitaplarında bulduğu gibi nakledeceğine ve fırka hakkındaki kararı okuyucuya bırakacağını kendine şart koşmuştur.²³ Ancak kitabının tamamında koyduğu bu şarta samimiyetle riayet ettiğine şüphe olmamasına rağmen Şehristânî'nin yetmiş üç şubeli tasnif sistemi onun objektiflik niyetini en başından tartışılır hale getirmektedir.²⁴

Yetmiş üç fırka hadisinde bir fırkanın ana bünyeden ayrılıp sapık fırka olmasına sebep olan görüş ve fikirlerin, itikâdî meselelerde mi veya ictihâdî meselelerde mi olduğu konusunda herhangi bir ifade bulunmamaktadır. Bu konuda yetmiş üç fırka hadisinde kesin bir ifadenin olmamasına rağmen yaygın kanaatin, Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin de dediği gibi itikâdî meselelerdeki farklılaşmalar olduğudur. Ona göre, “bazı alimler bu sapıklığın tevhitte değil, içtihatlarda olduğunu, bazıları da bu sapıklıktan kastedilen mananın tevhidin furuatından olan, cahil halkın imanı, emrin ifasından ve alışılmasından önceki nesih, Allah'ın sıfatlarının ezeliliği gibi on bir meselede yanlış ve

²² W. Montgomery Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, çev. Ethem Ruhi Fırlalı, Ankara, Umran Yayınları, 1981, s. 2-3.

²³ eş- Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, s. 11.

²⁴ Büyükkara, “Bir Bilim Dalı Olarak İslam Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler”, s. 464.

yanılma olduğunu söylemişlerdir ki bu ikincisi doğruya daha yakındır.”²⁵ İctihâdî meselelerdeki ayrılıklar ise ehl-i sünnet alimleri tarafından zenginlik olarak kabul edilmiştir.²⁶

Yetmiş üç fırka hadisine göre her müellif kendi bağlı bulunduğu fırkayı kurtuluşa eren fırka olarak ilan etmekte ve diğerlerini ise uzak durulması gereken sapık ve cehennemlik fırkalar olarak kabul etmektedir. Böyle bir ön kabulün doğal sonucu olarak diğer fırkalar ötekileştirilmekte ve dışlanmaktadır. Örneğin İsmâilî Ebû Temmâm kurtuluşa eren fırkanın ehl-i bâtın, diğer yetmiş iki sapık fırkanın ise ehl-i zâhir olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, ehl-i bâtın Hz. Peygamberden beri mevcut halini korumuştur. Birbirini lanetleyen birbirine uzak duran ehl-i zâhirin aralarında vuku bulan ihtilaf, şüphe ve tanâkuz ehl-i bâtının arasında vuku bulmamıştır. Eğer ehl-i zâhirin görüşleri Allah’tan olsaydı “Kur’an, Allah’tan başkasından gelseydi şüphesiz onda pek çok ihtilaf bulurlardı.”²⁷ ayetine göre aralarında herhangi bir ihtilafın olmaması gerekirdi.²⁸ Fakat Osman el-Kirmânî el-İrakî’ye göre ise, kurtuluşa eren fırka ehl-i sünnet ve cemâattir. O, Bâtıniyye fırkasını İslam fırkaları içerisinde bile değil, “kâfirler ve sınıfları” başlığı altında ele almakta, küfür ve fesat bakımından bu taifeden daha habisinin (kötüsünün) olmadığını ifade etmektedir.²⁹ Görüldüğü üzere müellifler arasında kurtuluşa eren fırkanın kimliğinin tespiti konusunda ortak bir söylem yoktur. Her müellif için kurtuluşa eren fırka, mensubu olduğu fırkadır.

²⁵ Ebû Muhammed Osman b. Abdullah el-Hasen el-İrakî, **Fıraku’l-Müfterika Beyne Ehli’z-Zeyğ ve’z-Zenâdika**, nşr. Yaşar Kutluay, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1961, s. 7; Türkçesi s. 8-9.

²⁶ “Hakîm hükmedeceği zaman icthadında isabet ederse iki, yanılırsa bir sevap kazanır.” hadisine göre hakîm bir kişinin icthadında isabet etse de yanılrsa da sevap alacağı belirtilmektedir. Hadis için bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Cufî el-Buharî, **Sahih-i Buharî**, Kahire, Darü’t-Te’sil, 2012, c. IX, Kitâbü’l-İ’tisam bi’l-Kitabi ve’s-Sünneti, 21, s. 293. Ayrıca icthadın dini bir vecibe ve hayati bir zaruret olduğuyula alakalı mülâhazalar için bkz. Hayreddin Karaman, **İslam Hukukunda İctihad**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1975, s. 27-33.

²⁷ Nisâ, 4/82.

²⁸ Ebû Temmâm, Bâbü’ş-Şeytan min Kitabi’ş-Şecere, **An Ismaili Heresiography: The Bâb al-Shaytân from Abû Tammâm’s Kitâb al-Shajara** kitabı içerisinde (Arapça bölümü), Wilferd Madelung-Paul E. Walker, Leiden, Brill, 1998, s. 8.

²⁹ el-İrakî, **Fıraku’l-Müfterika**, s. 105; Türkçesi s. 93.

Kurtuluşa eren fırkanın kimliği müelliflerin mezhebi duruşuna göre değiştiği gibi ana-alt fırkaların sayısı ve kimlikleri de müelliften müellife farklılık göstermektedir. Örneğin Ebû Muhammed el-Yemenî'ye göre ana fırkaların sayısı 4, Nâşi el-Ekber'e göre 5, Ebû Mutî' en-Neseî ve Osman el-Kirmânî el-İrakî'ye göre 6, İsferyânî'ye göre 9 ve Eş'ârî'ye göre ise 10'dur.

Ana fırkaların ve alt fırkaların sayısında herhangi bir birlik olmadığı gibi bir fırkanın ana fırka ya da alt fırka olarak tespiti hususunda da bir ittifak yoktur. Birinin ana fırka olarak kabul ettiği diğerinde alt fırka, birinin alt fırka olarak kabul ettiği diğerinde ana fırka olabilmektedir ya da hiç olmamaktadır. Örneğin; İsferyânî'nin dokuz ana fırkasından biri olan Bekriyye fırkası Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin *Fıraku'l-Müfterika*'sında hiç bulunmamakta, Kerramiyye ana fırkası ise Müşebbihe'nin alt fırkaları arasında zikredilmektedir. Hatta aynı geleneğin -Doğu Hanefî fırak geleneğinin- temsilcilerinden Ebû Mutî' en-Neseî ve Osman el-Kirmânî el-İrakî'de ana fırkaların sayısı aynı olsa da ana fırkaların isimleri konusunda böyle bir ortaklık yoktur. Ebû Mutî' en-Neseî ana fırkaları Haruriyye, Ravâfıza, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye, Mürcie şeklinde belirlerken Osman el-Kirmânî el-İrakî ise Nasıbiyye, Ravâfız, Kaderiyye, Cebriyye, Müşebbihe, Mu'attıla olarak belirlemektedir. Haruriyye ile Nasıbiyye'nin aynı fırka olduğunu göz önünde bulundurursak görüldüğü üzere ana fırkaların ikisinde ittifak yoktur.

Müellifler, fırkaları yetmiş üç sayısında sabitleyebilmek için birtakım yollara başvurmuşlardır. Ya tarihi varlıkları hiç olmayan fırkalar icat ederek³⁰ veya hiç fırka olamamış marjinal birtakım görüşleri fırka sayıp fırkaların sayısını artırarak³¹ ya da Bağdâdî ve Fahreddin Râzî'nin yaptığı gibi var olan fırkaları İslam dairesinin dışında

³⁰ Örneğin Watt, Cehmiyye'yi mezhepler tarihçilerinin bir uydurması olarak kabul eder. Bkz. W. Montgomery Watt, "İslam Mezheplerinin Gelişiminin İncelenmesi", Çev. İbrahim Hakkı İnal, **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2008, S. XIX, s. 167.

³¹ "Eş'ârî'nin teferruattaki farklı görüşlerinden dolayı zikrettiği kişiler, Bağdâdî'de İskâfiyye, Sümâmiyye, Câhiziyye, Şehhâmiyye gibi fırkalar olarak ortaya çıkmaktadır." Bkz. Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, s. 4.

adederek³² veya görmezden gelerek mezheplerin sayısını azaltma yoluna gitmişlerdir.³³ Ayrıca bazı fırkaların göz ardı edilmeyerek tasnife alındığı ancak yetmiş üç sayısına dahil edilmediği bir durumla da karşı karşıya kalmaktayız. Örneğin, *Fıraku'l-Müfterika*'da ana fırkaların sayısını altı, alt fırkaların sayısını on iki olarak belirleyen Osman el-Kirmânî el-İrakî, görmezden gelemediği ancak bu sayılara da dâhil etmediği bazı fırkalara da yer vermektedir. Mesela Ravâfız'ın sınıflarından bahsettiği yerde “bu asıldan bölünmüşler ve on iki fırka meydana getirmişler” diyerek on iki fırkayı saymakta ve sonra “iki fırka daha meydana geldi” diyerek iki fırka daha eklemektedir.³⁴

Yetmiş üç fırka hadisine göre Yahudiler 71, Hristiyanlar ise 72 fırkaya ayrılmışlardır. Ancak İslam fırkalarını yetmiş üç sayısına tamamlamaya çalışan Müslüman müellifler, diğer dinlerle ilgilenmelerine rağmen Yahudi ve Hristiyan fırkalar için belirtilen sayıya ulaşma teşebbüsünde bulunmamaktadırlar.³⁵ Ayrıca müellifler, kendi dönemlerinden sonra çıkacak olan fırkaların 73'lü sistemi bozacağı gerçeği karşısında hiçbir tatmin edici açıklama yapmamaktadırlar.³⁶

Yetmiş üç fırka hadisine karşı müelliflerin mülahazaları genel olarak böyledir. Anlaşıldığı üzere yetmiş üç fırka hadisine referansla oluşturulan tasnif sistemleri aslında oldukça problemlidir. Çünkü bir müellif kendi yaşadığı döneme kadar var olan fırkaları ister yetmiş üç sayısına ulaşmamış, ister bu sayıyı geçmiş olsun bir şekilde yetmiş üçte sabitlemek üzere eserini yazmaya başlamıştır. Bunu yapmak için de birtakım çelişiklere düşmüştür. Şimdi Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin *Fıraku'l-Müfterika*'da yetmiş üç fırka hadisini uygulama konusuna geçiyoruz.

³² Hem Bağdâdî *el-Fark Beyne'l-Fırak*'ta hem Râzî *İtikadâtü'l-Fırakü'l-Müslimîn*'de İslam fırkalarını işledikten sonra “İslam'a mensup olmadıkları halde Müslüman görünen gruplar” şeklinde bir başlık açarak ayrı bir grup oluşturmuşlardır.

³³ Sönmez Kutlu, “İslam Mezhepleri Tarihinde Usül Sorunu”, **İslami İlimlerde Metodoloji/Usül Meselesi I**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2005, s. 410; Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, s. 4; Toru, “**Ebû Muhammed el-Yemenî'nin “Akâidü's-Selâse ve's-Sebîn Fırka” Adlı Eseri**”, s. 49.

³⁴ el-İrakî, *Fıraku'l-Müfterika*, s. 31; Türkçesi s. 31.

³⁵ Gömbeyaz, “**İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri**”, s. 35.

³⁶ Büyükkara, “Bir Bilim Dalı Olarak İslam Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler”, s. 452.

2.1.2.2. Fırka Tasnifinin Değerlendirilmesi

Yetmiş üç sayısını hakikat kabul eden müellifler, bu sayıya ulaşmak için birtakım yollar denemişlerdir. Bazıları gelişigüzel olarak ana fırkaları ve onlara nispet edilen alt fırkaları saymak suretiyle yetmiş üç sayısına ulaşmışlardır. Ancak diğer bazıları ise bir formül doğrultusunda bu faaliyeti gerçekleştirmişlerdir. Örneğin Yemen Sünnî fırka tasnif geleneğinden³⁷ olan Ebû Muhammed el-Yemenî *Akâidü's-Selâse ve Seb'in Fırka*'da, es-Seksekî *el-Burhân fi Ma'rifeti'l-Akâidi Ehli'l-Edyân*'da 4×18'lik bir formül uygulamışlardır. İleride örneklerinin verileceği üzere Doğu Hanefî fırka tasnif geleneğinde ise 6×12'lik bir formül benimsenmiştir. Doğu Hanefî fırak geleneğine mensup olan Osman el-Kirmânî el-İrakî'de geleneğin karakteristik özelliği olan 6×12'lik formülünü *Fıraku'l-Müfterika*'da tatbik etmiştir. Yani ana fırkaların sayısı altı, bunlara nispet edilen alt fırkaların sayısı da on ikidir. Bu şekilde yetmiş iki sapık fırkayı belirleyen Osman el-Kirmânî el-İrakî, ehl-i sünnet ve'l cemâati kurtuluşa eren fırka olarak kabul etmiştir. Ancak ona göre ehl-i sünnet ve'l cemâat bir fırka değil, orta yolu takip eden ve kurtuluşa erecek olan çoğunluktur.

Ana fırkaların ortak görüş ve prensiplerini ortaya koyarak bunların her birine cevaplar veren Osman el-Kirmânî el-İrakî, daha sonra alt fırkalara geçmektedir. Aynı şekilde alt fırkaların görüşlerini de ortaya koymakta ve bunlara da cevaplar vermektedir.

Fıraku'l-Müfterika'da Osman el-Kirmânî el-İrakî, genellikle fırkaların kurucu şahsiyetlerinin isimlerini ve fırkaların kendisiyle anıldıkları isimlerin gerekçelerini vermektedir. “Kurucu şahsiyete dayalı olarak fırkaların isimlendirilmesi” oldukça yaygındır. Ezrâkiyye fırkası için “Ebû Râşid Nafi b. Ezrak'a mensup olanlardır”, İbâdiyye fırkası için “Abdullah b. İbad'a mensup olanlardır” şeklinde fırkaların nispet edildikleri şahısların ismi zikredilmektedir.³⁸ “Fırkaların temel fikir veya görüşlerine dayalı isimlendirme” de yaygın olan bir başka isimlendirme şeklidir. Küçük ve büyük

³⁷ İsimlendirme için bkz. Gömbeyaz, “İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri”, s. 109.

³⁸ el-İrakî, *Fıraku'l-Müfterika*, s. 11, 14; Türkçesi s. 13, 15. Diğer bazı örnekler için Bkz. Hamziyye, Şimrâhiyye, Ahnesiyye, Kâmiliyye, Mansûriyye, Hattâbiyye, Hüzeyliyye.

abdest ihtiyaçları için nehirleri ve çömlükleri (kûz) kullanan Kûziyye, zekâtı yer altına gömen Kenziyye fırkaları temel kavramlarına göre isimlendirilmişlerdir.³⁹ “Okun yaydan çıkmış olduğu gibi dinden çıkan” Mârikiyye fırkasının isimlendirilme şekli ise “hadislerde geçen kelimelere dayalı isimlendirme” olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁰ Bahreyn’de bir yer olan Harura’ya mensup kişiler manasındaki Haruriyye fırkası ise “fırkaların çıktıkları yere dayalı isimlendirme” türüdür.⁴¹ *Fıraku'l-Müfterika* incelendiğinde fırkaların isimlendirilmesinin bu şekilde olduğu görülmekte ve Doğu Hanefî fırak geleneğinin bir özelliği olarak fırka isimlerinin sonuna “iyye” nisbesi eklenmektedir.

Osman el-Kirmânî el-İrakî, Doğu-Hanefî fırak geleneğinin tipik bir özelliği olan $6 \times 12 + 1 = 73$ şeklindeki bir tasnif sistemini benimsemiştir. Buna göre ana fırkaların sayısı altı iken alt fırkaların sayısı on ikidir. Böylece yetmiş iki sapık fırkayı tespit edebilmektedir. Ancak ana fırkaların on iki alt kolunu saydıktan sonra Nâsıbiyye fırkasına Şeybâniyye/Yezidiyye’yi, Ravâfız fırkasına Mufavvıda ve Nesebiyye’yi, Müşebbihe fırkasına Kerrâmiyye’yi ekleyerek 73 sayısını aşmaktadır. Bu durum onun fırkaları yetmiş üçte sabitleme konusunda bir hayli zorlandığını göstermektedir.

Osman el-Kirmânî el-İrakî, bazen de yetmiş üç sayısına ulaşabilmek için ana fırka olarak ifade ettiği mezhebi bazen alt fırkaların arasında tekrardan saymaktadır. Şöyle ki, ana fırka olan Nâsıbiyye’nin hakkında bilgi verirken bunlara Harûriyye, Acârîde, Hâriciyye ve Mârikiyye de denilebileceğini ifade etmekte ve bu isimlerin niçin verildiğini tek tek açıklamaktadır. Ali’den teberri ve onun tekfir edilmesi, küçük günah işleyenlerin ve namaz kılmayanların kâfir sayılması bu fırkanın iddiasıdır.⁴² Ancak Nâsıbiyye’nin alt kollarını ve görüşlerini incelediğimizde karşımıza Hâriciyye adında ve bahsettiğimiz görüşlerin aynısının zikredildiği bir fırka daha çıkmaktadır.⁴³ Böylece bazı

³⁹ a.e., s. 18-19; Türkçesi s. 19-20. Diğer bazı örnekler için bkz. Halefiyye, Muhakkime, İmâmiyye, Sehâbiyye, Tenâsuhiyye, La’miyye, Nesebiyye, Aslahiyye.

⁴⁰ a.e., s. 11; Türkçesi s. 12.

⁴¹ a.e., s. 10; Türkçesi s. 12.

⁴² a.e., s. 11; Türkçesi s. 12.

⁴³ a.e., s. 26; Türkçesi s. 25.

firkalar tekrarlanmış olmaktadır. Aynı şekilde bir tekrar da Müşebbihe ana fırkasının alt kolları arasında tekrar Müşebbihe'yi zikretmesidir.⁴⁴ Bunların dışında Osman el-Kirmânî el-İrakî ana kol olan Ravâfız'a, İmâmiyye, Gulât ve Zeydiyye; Cebriyye'ye, Mürctie ve Neccâriyye; Muattıla'ya Cehmiyye, Zenâdika ve Karâmîta da denilebileceğini söylemekte⁴⁵ lakin İmâmiyye, Zeydiyye, Neccâriyye, Cehmiyye ve Zenâdika firkalarını alt firkalar arasında zikretmekten de geri durmamaktadır.⁴⁶ Nitekim bu şekilde ana firkaları ifade etmek için kullanılan başka isimleri ve bunların verilmiş gerekçelerini zikretmesi belki de yetmiş üç firkalı tasnifin neden olduğu bir zorlamadan kaynaklanmaktadır.⁴⁷

Yetmiş üç firkalı tasnif sistemini *Fıraku'l-Müfterika*'da uygulayan Osman el-Kirmânî el-İrakî'ye göre, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat kurtuluşa eren fırka iken diğer yetmiş iki fırka sapık ve cehennemlik firkalardır. Hâlbuki onun *Kenzü'l-Hafî*'de ifade ettiği esasa göre “ehli kıbleden hiç kimse günahını helal görmedikçe tekfir edilmez.”⁴⁸ Ancak *Fıraku'l-Müfterika*'da sistem olarak önce firkalar ve görüşleri verilmekte olup sonra onların görüşlerine bir bir cevaplar verilmektedir. Osman el-Kirmânî el-İrakî, firkaların görüşlerine cevaplar verdiği kısımlarda genellikle cümleye “bunların itikâdları son derece batıldır, küfür ve ilhada yakındır, küfür ve ilhada dalmışlardır, görüşleri Kur'an ve sünnete aykırıdır, ehl-i sünnete göre bu şekilde inanan kimse kâfirdir” gibi tekfir ifadeleriyle başlamaktadır. Örneğin Kaderiyye'nin alt kollarından olan Nazzâmiyye'ye göre Allah'a şeydir veya şey değildir demek caiz değildir. Yine onlara göre, Allah'ın sıfatları da aynı şekilde ispat edilmez ve nefy olunmaz.⁴⁹ Fırka hakkında bunları söyledikten sonra Osman el-Kirmânî el-İrakî cevap kısmına geçmekte ve ilk cümlesine “bu fırka Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâate göre kâfirdir.” ifadesine yer vermektedir.

⁴⁴ a.e., s. 75; Türkçesi s. 68.

⁴⁵ a.e., s. 30, 61, 86; Türkçesi s. 29, 56, 77.

⁴⁶ Ancak burada Hâriciyye örneğinde verdiğimiz gibi hem ana hem alt fırka olarak verdiği mezheplerin görüşleri birebir aynı değil, birkaç ilave görüş daha eklenmiş şekildedir.

⁴⁷ Muzaffer Tan, “Hanefî-Mâturîdî Fırak Geleneği Bağlamında Mezheplerin Tasnif Meselesi”, **AÜİFD**, S. II, Ankara, 2008, s.141.

⁴⁸ **Kenzü'l-Hafî**, vr. 4a.

⁴⁹ el-İrakî, **Fıraku'l-Müfterika**, s. 59; Türkçesi s. 54.

Allah'a şey denilip denilemeyeceği meselesi İslam mezhepleri tarihinde en çok tartışılan konulardan biri olmuştur ki bunun sebebi hakkında kesin bir hüküm olmayışındandır. Zaten bir konuda açık ve kesinlik ifade eden bir nass olsa idi herhangi bir tartışmaya gerek kalmazdı. Nitekim bu tarz bir konuda açık nass olmadığı için te'vil etmek suretiyle meseleler anlaşılmaya çalışılmıştır. Bunun doğal bir sonucu olarak ise birden farklı görüş ortaya çıkmıştır. Ancak "te'vilde yapılan hata tekfiri gerektirmez, tekfiri gerektiren asıl delil dini açıkça yalanlamaktır."⁵⁰ Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâatin farklı görüş ve fırkalara yaklaşımına göre, onlar dinin aslını açıkça yalanlamazsa ve Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin yukarıda ifade ettiği gibi günahlarını helal görmezse tekfir edilmez. O, fırkalara bu şekilde açıkça küfür itham ederek Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâatin genel çizgisine aykırı davranmıştır. Kendisinin bağlı olduğu fırkayı hak fırka, diğer fırkaların ise batıl fırka olduğunu ispatlamak uğruna bu prensibi görmezden gelmiştir.

Yetmiş üç fırkalı tasnif sistemine göre oluşturulan *Fıraku'l-Müfterika*'da genellikle fırkanın doğmasında etkili olan fikir-hadise, zaman-mekân unsurları göz ardı edilmekte ve fırkalar tarihi-ictimâî ortamdan soyutlanmaktadır. Çünkü burada önemli olan ele alınan fırkaların başlangıcından itibaren bütün yönleriyle incelenip okuyucuya sunulması değil, o fırkaların sapık ve uzak durulması gereken fırkalar olduklarını vurgulamaktır. Bu duruma örnek olarak Muattıla ana fırkasının alt kollarından olan Vâkıfiyye fırkasını verebiliriz. Onların "Kur'an'ın mahlukiyeti ve kıdemi hakkında konuşamayız çünkü deliller çelişkilidir, en iyisi kaçınmaktır. Kur'an Allah kelimidir der, dururuz."⁵¹ şeklindeki görüşü, ayrı bir fırka olarak ortaya çıkmalarının nedeni olarak geçmektedir. Ancak burada fırkanın öncüleri, ortaya çıkış süreci, diğer fırkalarla etkileşimi, zaman içerisinde fikirlerinin değişmesi gibi birçok önemli hususa değinilmemektedir. Buradaki durum ibn Kemalpaşa için yapılan "fırkalara nispet edilen görüşleri mümkün olduğunca yalın ve reddiyeci bir tarzda ele alması, onun daha pratik bir amacı gözettiği şeklinde

⁵⁰ el-Gazzâlî, **İtikadda Orta Yol**, trc. Osman Demir, İstanbul, Klasik Yay., 2012, s. 203.

⁵¹ el-İrakî, **Fıraku'l-Müfterika**, s. 89; Türkçesi s. 80.

izah edilebilir”⁵² tespitine uygundur. Nitekim çok yönlü bir varlık olan insanın tekelinde ortaya çıkan fırkalar sadece bir olay, bir söz, bir görüş neticesinde bir anda ortaya çıkmamışlardır. Fırkaların ortaya çıkmasında sosyal, siyasi, dini ve ekonomik faktörlerin etkili olduğu gayet açıktır ve birbirine bağlı birçok olay örgüsünün bir ürünüdür. İşte bu şekilde vücut bulan bir fırkayı kategorizasyona tabi tutmak, fırkaları birbirinden keskin çizgilerle ayırmak, şahısları da sadece bir fırkaya münhasır kılmak beraberinde indirgemecilik problemini getirmektedir. Bunun neticesinde bir kişi belli bir konudaki görüşünden dolayı bir firkanın içine dahil edilebilirken başka bir görüşünün ise dahil edildiği fırka ile hiç uyuşmadığına şahit olabilmekteyiz. Örneğin irca görüşü sebebiyle birçok fırka tasnifinde Mürcie’nin altında zikredilen Gaylan ed-Dimeşkî, aslında kaderi inkarın sembol isimlerinden biri olması hasebiyle kaderi kimliği görmezden gelinir.⁵³ İşte bu sebeple fırkalar ve kurucuları, tek bir çatı altında kalmaya mahkûm edilmekte ve tarihsel süreçte fırkaların birbiriyle olan etkileşimi, fikirlerindeki değişiklikler görmezden gelinmektedir.

Ayrıca yukarıda geçtiği gibi çoğu firkanın görüşleri anonim olarak verilmektedir. Ebû Mutî en-Nesefî için yapılan “Râfıza’nın yani Şia’nın temel görüşlerinin ele alınmasından öte kendi mezhebi duruşuna karşıt bir çerçeve, bir muhalif oluşturarak, bu görüşlerin reddedilmesi için gerekli teorik zeminin oluşturulmak istenmesidir.”⁵⁴ şeklindeki tespit, Osman el-Kirmânî el-İrakî içinde geçerlidir. Muhalif bir zemin oluşturduktan sonra geriye yapılacak tek bir şey kalmaktadır ki o da Ehl-i Sünnet ve’l-Cemâatin görüşlerine göre o fırkalara cevaplar vermek ve onların sapık ve uzak durulması gereken fırkalar olduğunu ispatlamaktır.

Sonuç olarak, Osman el-Kirmânî el-İrakî *Fıraku’l-Müfterika*’yı yetmiş üç fırka hadisine referansla oluşturmakta ve burada Doğu Hanefî fırak geleneğine özgü 6×12’lik

⁵² Muzaffer Tan, “Geç Dönem Hanefî-Mâturîdî Fırak Geleneği Bağlamında Bir Risâle: el-Makalât fi Beyâni Ehlî’l-Bid’a ve’d-Dalâlat”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XIV, Elazığ, 2009, s. 187.

⁵³ Gömbeyaz, “İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri”, s. 63.

⁵⁴ Tan, “Hanefî-Mâturîdî Fırak Geleneği Bağlamında Mezheplerin Tasnif Meselesi”, s. 127.

tasnif sistemini kullanmaktadır. Bu tasnif sisteminin doğal sonucu olarak yukarıda bahsedildiği üzere öznellik, tarafgirlik gibi birtakım problemleri içinde barındırmaktadır.

2.2. İÇERİK VE ÜSLUP AÇISINDAN İNCELENMESİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Bu kısımda *Fıraku'l-Müfterika*'da yer verilen fırkaların kapsamı üzerinde durulacaktır. Ayrıca Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin fırkaları ele alırken, fırkalara karşı tutumunun analizi yapılacaktır.

2.2.1. Tasnif Edilen Fırkaların Kapsamı

Fırka kelimesinin çoğulu olan fırak, “ya sadece İslam düşüncesinde siyasi ve itikâdî gayelerle vücut bulmuş topluluklar ve görüşleri ile kendisini İslam’la ilişkilendiren gruplar hakkında bilgi veren veya bunlara ilaveten diğer din ve felsefi ekollere yer veren eserlere ad olarak verilmiştir. Birinci gruba Nevbahtî, Kummî ve Bağdâdî ikinci gruba da Irakî ve Râzî'nin eserleri örnek verilebilir.”⁵⁵ Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere klasik kaynaklarımızın fırka tasnifleri ya İslam toplumunun içinden çıkan veya kendisini İslam ile ilişkilendiren fırkaları ya da bunlara ek olarak diğer din ve felsefe ekollerini içermektedir. Bunların yanı sıra belli bir fırkayı kapsayan yani sadece bir fırkanın bütün sınıflarını ele alan fırka tasnifleri de bulunmaktadır.⁵⁶

Kutlu'nun yukarıdaki fırka tanımının ikinci grubuna örnek olarak verdiği, Osman el-Kirmânî el-İrakî, İslam fırkalarının dışında “kâfirler ve sınıfları” başlığı altında yirmi sınıfa daha yer vermektedir. Ancak burada geçen din ve felsefe ekollerini, Melâhide ve Bâtıniyye hariç, sadece birkaç cümle görüşlerini vermekle yetinmekte, bunlara cevap sadedinde herhangi bir girişimde bulunmamaktadır.

⁵⁵ Kutlu, “İslam Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu”, s. 402.

⁵⁶ Detaylı bilgi için bkz. Gömbeyaz, “İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri”, s. 84-95.

Osman el-Kirmânî el-İrakî, yirminci sınıf olarak verdiği Melâhide ve Bâtıniyye üzerinde ise detaylı bir şekilde durmaktadır. Hatta böyle bir başlığı Bâtıniyye'ye İslam fırkalarının içerisinde sapkın bir fırka olarak bile ele almayı layık görmeyerek, Bâtıniyye'nin kâfirler arasında sayılması gerektiğine olan düşüncesinden dolayı açmış olma ihtimali düşünülebilir. Çünkü burada Bâtıniyye dışındaki sınıfların görüşlerini bir ya da iki cümle vererek geçiştirmiştir. Osman el-Kirmânî el-İrakî, Melâhide ve Bâtıniyye'nin ortaya çıkmasını deyim yerindeyse bir proje olarak nitelemektedir. Buna göre; bu fırkanın aslı Mecustur. Bunlar Felâsife ve Mâiliyye ile toplanarak Hz. Peygamberin dinine karşı olan düşmanlıklarını görünüşte terk edecekler, ona yaklaşacaklardır. Böylece güç ve kuvvet ile yapamadıklarını hilelerle yapacaklarına dair karar almışlardır. Bunun için Seneviyye'den Abdullah b. Meymun el-Kaddâh el-Ehvâzî'den yardım isterler. Bu kişi davete başlar. Basra'dan Bağdat'a geçerken kendisinden hayvan kiraladığı Karmat b. Eş'as'ı kendi görüşüne davet eder. O da bu daveti kabul eder ve ilhad hareketini Kuhistan'da meydana getirir. Sonra her memlekete dâiler gönderir. Bunlar “dinin her zahirinin bir batını vardır bu da başkalarına üstün olanlarca bilinir.” derler. Bununla “Alamut kalesindeki mel'una itaat etmeyi” kastederler. Amaçları İslamı zayıflatmak, hükümlerin zahirlerini iptal ederek İslamı ta'til ve nübüveti inkâr etmektir.⁵⁷

Osman el-Kirmânî el-İrakî bu fırkanın rumuz ve işaretlerinden, davet şekilleri ve hilelerinden de örnekler vererek anlatımına devam etmektedir. Melâhide ve Bâtıniyye'nin üzerinde bu denli uzun ve ayrıntılı olarak durmasının nedeni onun kendi ifadesiyle “küfür ve fesat bakımından bu taifeden daha habisi (kötüsü) olmamasıdır.”⁵⁸ Çünkü bu fırka insanlara sinsî bir şekilde yaklaşmaktadır. Eğer bir kişi zühd ve ibadet sahibiyse ona zühd ve ibadeti öven, dünya ve ehlini zemmeden bir şekilde yaklaşmakta, eğer bir kişi Şia mensubu ise ona ehl-i beytin faziletlerinden ve onlara yapılan

⁵⁷ el-İrakî, **Fıraku'l-Müfterika**, s. 100-105; Türkçesi s. 89-93.

⁵⁸ a.e., s. 105; Türkçesi s. 93.

haksızlıklardan bahsederek yaklaşmakta, Ravâfız'a meyyilli veya Nâsıbiyye'ye meylliyse onların hoşlanacakları şeyler söyleyerek onlara yaklaşmaktadırlar.⁵⁹

İşte bu şekilde Osman el-Kirmânî el-İrakî, *Fıraku'l-Müfterika*'da sadece İslami fırkaları değil, diğer din ve felsefe ekollerini de ele almıştır. Onlar hakkında verilen bilgilerin çok kısa olmasına rağmen *Fıraku'l-Müfterika*'da zikredilmesi onun orijinal bir yönünü teşkil etmektedir. Klasik dönem müelliflerinin bazıları eserlerinde diğer dinlere de yer vermiştir ki bunların en meşhur olanı Şehristânî'nin *Milel ve'n-Nihal*'idir. Özellikle Doğu Hanefî firak geleneğinde diğer din ve felsefe ekollerinin ele alınması ise yaygın olmayan bir durumdur. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu geleneğin mensuplarından olan ve Osman el-Kirmânî el-İrakî'den önce yaşayan Ebû Şekûr es-Sâlimî eserinde diğer din ve felsefe ekollerine ilk olarak yer vermiştir.⁶⁰ Ondan sonra Osman el-Kirmânî el-İrakî'de “kâfirler ve sınıfları” başlığı altında diğer din ve felsefe ekollerini incelemiştir. Burada dönemin kendi şartları içerisinde en çok “Bâtıniyye ve Melâhide” üzerinde durulmuştur. *Fıraku'l-Müfterika*'nın geneline baktığımızda hiçbir fırkanın detaylarının Bâtıniyye fırkasında olduğu gibi anlatılmadığını görmekteyiz.

2.2.2. Yazılış Amacı

İslam mezhepleri tarihi diğer İslamiyât branşlarıyla kıyaslanamayacak düzeyde, çünkü ve bugünkü dünya, siyaset ve insanlar ile ilgili olması hasebiyle araştırma alanı olarak “özneler”in etkisine olabildiğince açıktır.⁶¹ Başkalarının görüşlerini nakleden her bir yazar, onları tabii olarak kendi düşündüğü tabirlerle ifadeye temayül eder. Aynı zamanda o reddiyeyi daha açık yapmak için karşı çıkılan görüşü azda olsa saptırabilir. Hatta nakil dürüstçe yapıldığında bile terminoloji değişikliği hassas konularda görüşü değiştirebilir.⁶² İslam mezhepleri tarihiyle alakalı bir eserde, nakil dürüstçe yapılsa bile alan itibarıyla “özneler”in etkisine açık olmasından dolayı bir fırkanın görüşü,

⁵⁹ a.e., s. 109; Türkçesi s. 96.

⁶⁰ es-Sâlimî, *Temhîd*, s. 362-378.

⁶¹ Büyükkara, “Bir Bilim Dalı Olarak İslam Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler”, s. 442.

⁶² Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 4.

okuyucunun zihninde çok yanlış bir şekilde yankı bulabilir. Meselenin bu kadar hassas ve titiz bir şekilde yürütülmesinin gerekmesine rağmen klasik İslam mezhepleri tarihi müelliflerinin çoğunun zaten böyle bir kaygısı da olmamıştır. Eserlerinde daha baştan itibaren fırkaları tamamen taraflı bir şekilde ele alacağını ifade eden müelliflerin sayısı oldukça fazladır. Örneğin Bağdâdî, eserini yazma amacı olarak şu ifadelere yer vermektedir.

“Bana –Allah isteğinizden dolayı sizi mesut eylesin- ümmetin yetmiş üç fırkaya ayrılacağına, bunlardan birinin kurtulaşa erip yüce cennete, ötekilerinin de aşırılığa saparak derin bir çukur ve kızgın bir ateşe girecekleri hakkındaki, Nebi’nin –Allah’ın salat ve selamı ona olsun- me’sur hadisinin açıklanmasını soruyorsunuz. Benden varlığından dolayı ayağın sürçmediği ve ondan iyiliğin ayrılmadığı kurtuluşa ermiş fırka ile zulmün karanlığını nur, hakka inancı temelli yok oluş olarak gören, sonsuz ateşe gidecek ve Allah’tan başka bir yardımcı bulamayacak olan sapık fırkalar arasındaki farkı göstermemi istiyorsunuz.”⁶³

Ebû Muti en-Neseî’de şöyle demektedir:

“Bazı kardeşlerin, batılı güzel göstermeleri ve sözleri süslemeleriyle sünnete muhalif olan bazı kişilere uymalarından korkarak bu kitabı nasihat için yazdım. Bu kitapta bid’atçı tüm fırkaları sınıf sınıf açıklamayı ve bid’ate çağırın yönlerini zikretmeyi amaçladım. Gücümüz yettiğince bunların tümünü ve ehli cemâatle olan zıtlıklarını açıklayacağım ki insafli kişiler hakkı batıldan ayırt etsin.”⁶⁴

Bağdâdî ve Ebû Muti en-Neseî örneğinde olduğu gibi klasik İslam mezhepleri tarihi müelliflerinin çoğu, eserlerini yazıldıkları dönemde mevcut olan mezhepleri tanıtır anlatmak amacıyla değil, reddiye tarzında, özellikle yetmiş üç fırka hadisi ekseninde, hak-batıl ayrımı güderek taraflı bir şekilde kaleme almışlardır. Bu anlayışı benimseyen müellifler, “içinde bulunulan tarihi, siyasi ve diğer şartlar muvacehesinde o mezhebin savunduğu görüşlerin doğruluğunu veya hiç değilse ilmi değerini dikkate almadan sırf kendi mezhebine bağlılıktan doğan bir taassupla reddederek, mensubu bulunduğu

⁶³ el-Bağdâdî, **el-Fark Beyne'l-Fırak**, s. 21.

⁶⁴ Ebû Muti’, **er-Redd**, s. 119.

fırkanın zaferini ve üstünlüğünü iddia etmiş; böylece de kendini dini vazifesini, yani “el-emru bi’l-ma’ruf ve’n-nehyu ‘ani’l-münker” prensibini yerine getiren ve İslamı savunan bir mücahid saymıştır.”⁶⁵

Osman el-Kirmânî el-İrakî, “Siz de onlara düşmanlarınıza karşı gücünüzün yettiği kadar kuvvet ve savaş atları hazırlayın ki bununla Allah’ın düşmanını, kendi düşmanınızı ve bunlardan başka, sizin bilmediğiniz fakat Allah’ın bildiği diğerlerini korkutasınız...”⁶⁶ ayetine referansla ilim sahiplerinin silahının, bid’atleri imha ve sünneti ihya ederek İslami öğretileri yüceltmek, şeriat hükümlerini açık burhanlar ve sağlam delillerle takviye etmek olduğunu zikretmektedir.⁶⁷ Fığlalı’nın klasik müellifler hakkındaki yukarıda geçen “kendini İslamı savunan bir mücahid saymıştır.” tespitine uygun olarak Osman el-Kirmânî el-İrakî bu ifadeleriyle deyim yerindeyse kalemi kılıç, kâğıdı muharebe meydanı sayarak batıllarla mücadeleye girişmiştir.

Yaşadığı dönemde Osman el-Kirmânî el-İrakî, insanların saçma sapan şeylere meylettğini ve iyiyi kötü, kötüyü iyi olarak gördüklerinden bahsetmektedir. Buna göre, bazı insanlar yaptıkları şeylere hikmet adını vererek zındıklık ve felsefe ile uğraşmakta, bazıları hakikat ve marifet adını vererek safsata ve batıllarla ilgilenmekte, bazıları zahiri hükümleri reddetmekte, bazıları ise tembellik ve uyuşukluk ederek “muhabbet kemale erince teklif kalkar” sözüne uymaktadırlar.⁶⁸

Böyle fikirlerin tezahür ettiği bir ortamda *Fıraku’l-Müfterika* iki amaca katkı sağlaması için yazılmıştır. Bunlardan birincisi, uzak durulması gereken hareketlerin ortaya çıkması karşısında cahil halkı onların saçma fikir ve gayeleri karşısında

⁶⁵ Ethem Ruhi Fığlalı, “İslam Mezhepleri Tarihi Araştırmalarında Karşılaşılan Bazı Problemler”, **Uluslararası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu**, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1985, s. 371.

⁶⁶ Enfâl, 8/60.

⁶⁷ el-İrakî, **Fıraku’l-Müfterika**, s. 5-6; Türkçesi s. 7.

⁶⁸ **a.e.**, s. 3-4; Türkçesi s. 5.

uyarmaktır. İkincisi ise, akil olanlara din düşmanlarına karşı nasıl silahlanıp mücadele edilmesi konusunda Allah'ın emirlerini hatırlatmaktır.⁶⁹

Tamamen taraflı ve belli bir amaç için yazılan *Fıraku'l-Müfterika*'nın başında Osman el-Kirmânî el-Irakî, yetmiş üç fırka hadisinin farklı tarikleriyle gelen rivâyetlerini nakletmektedir. Nitekim yetmiş üç fırkaya bölünecek olan İslam fırkalarından sadece bir tanesi cennetlik, diğerleri ise cehennemliktir. Cennete gidecek olan fırkanın kim olduğu sorusuna Osman el-Kirmânî el-Irakî, “doğru yolu seçenler hak ehlidir, ondan yüz çevirenler ise de sapıklardır.” cevabını vermekte ve “Şüphesiz ki emrettiğim bu yol benim dosdoğru yolumdur. O halde ona uyun. Başka yollara tabi olup gitmeyin. Sonra sizi O'nun yolundan ayırır.”⁷⁰ ayetini ve Abdullah b. Mesud (r.a)' dan rivâyetle “Bu ayet nazil olduğunda Hz. Peygamber bana bir çizgi çizdi ve ‘bu Allah'ın yoludur.’ dedi. Sonra o çizginin sağına ve soluna çizgiler çizdi ve ‘bu yolların her birine sapılması için şeytan davette bulunur.’ dedi.”⁷¹ hadisini delil olarak getirmektedir.⁷² Yani Allah'ın ve Hz. Peygamber'in yoluna ki bu orta yoldur, sarılan bir kimse kurtuluşa erecektir. Orta yoldan ayrılan diğer fırkalar ise sapık fırkalardır ve cehenneme gideceklerdir. Böylece Osman el-Kirmânî el-Irakî Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâati bir fırka değil, orta yolu takip eden çoğunluk olarak kabul etmiştir. Burada onun ehl-i sünnet ve'l cemâati müstakil bir fırka olarak ele almayışının dikkat çekici bir husus olduğunu belirtmemiz gerekir.

İmâm-ı A'zam olarak bahsettiği Ebû Hanîfe'den gelen bir rivâyetle de Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâatin orta yol üzere olduğunu teyit eder. Buna göre Ebû Hanîfe'ye “Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat nedir?” diye sorulduğunda “ne cebr, ne tefviz, ne teşbih, ne ta'til, ne nasb ve ne de rafz” cevabını vermiştir.⁷³ Bunun devamında da Şa'bi'den aktardığı “âl-i

⁶⁹ a.e., s. 5; Türkçesi s. 7.

⁷⁰ En'âm, 6/153.

⁷¹ İbn Mace, **Sünenü İbn Mace**, Mukaddime, İttibâi Sünnet-i Rasûlullah Bâbı, hadis no: 11, s. 7.

⁷² el-Irakî, **Fıraku'l-Müfterika**, s. 8; Türkçesi s. 9.

⁷³ Gömbeyaz Ebû Hanîfe'ye nispet edilen bu ifadeleri delil getirerek Doğu Hanefî fırak geleneğinin 6×12'lik tasnifini Ebû Hanîfe ile ilişkilendirilmesinin mümkün olabileceğini ancak bunu kesin bir dille ifade etmenin elimizdeki kaynaklar açısından mümkün olamayacağını ifade etmektedir. Bkz. Kadir

Muhammedi sev, Râfizî olma; işleri Allah'a döndür fakat Mürcie'den olma; Allah'a taatte –bir Habeşli olsa da- imamına uy ama Hâricî olma ve bil ki iyi olan şeyler Allah'tan, kötülükler kendi nefsendendir, fakat Kaderî olma.” rivâyetine yer vermektedir.⁷⁴

Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin bu ifadelerinden de anlaşılacağı üzere *Fıraku'l-Müfterika*'da ana fırka olarak incelenen fırkalar üç temel konu etrafında ele alınmaktadır. Birincisi, hilafet konusunda Hâriciler ve Râfiziler, ikincisi; kader konusunda Cebriyye ve Kaderiyye, üçüncüsü, sıfatlar konusunda Müşebbihe ve Muattıla birbirlerine zıt gruplardır. Buna göre, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat olmanın şartı bu altı görüşten uzak durarak bunların ortasında bir yol (sevadü'l-a'zam) tutmaktır.

Bu bölümde *Fıraku'l-Müfterika* metot, şekil, içerik ve üslup açısından incelenmiş ve değerlendirilmesi yapılmıştır. Osman el-Kirmânî el-İrakî, yetmiş üç fırka hadisinde geçen sayıyı hakikat kabul ederek bütün fırkaları yetmiş üçte sabitlemeye çalışmıştır. Bunu 6×12'lik tasnif formülü ile yapmıştır. Ancak bu formülün uygulamasında birtakım zorluklarla karşılaştığı görülmektedir. Diğer yandan *Fıraku'l-Müfterika*'da, yetmiş üç fırka hadisinin uygulanmasının doğal sonucu olarak ortaya çıkan birtakım metodolojik problemler yer almaktadır. Bu metodolojik problemlerin başında öznellik ve tarafgirlik gelmektedir. Şimdi *Fıraku'l-Müfterika*'nın Doğu Hanefî firak geleneğindeki yerini tespit edebilmek için gelenekteki diğer eserlerle karşılaştırılması ve değerlendirilmesi yapılacaktır.

Gömbeyaz, “Doğu Hanefî Fırak Geleneğinin Ebû Hanîfe ile İrtibatlandırılmasının İmkânı”, **Devirleri Aydınlatan Meş'ale İmam-ı A'zam Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı**, Eskişehir, 2015, s. 508.

⁷⁴ el-İrakî, **Fıraku'l-Müfterika**, s. 8-9; Türkçesi s. 9-10.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

**FIRAKU'L-MÜFTERİKA'NIN DOĞU HANEFÎ FIRAK
GELENEĞİNDEKİ YERİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ**

3.1. DOĞU HANEFÎ FIRAK GELENEĞİ

“Ehl-i Sünnet dışındaki fırkalara mensup şahısların, İslam toplumunda Hz. Peygamber sonrasında meydana gelen siyasi ve itikâdî tartışmalar veya kendi dönemlerinde ortaya çıkan meselelerden biri veya birkaçı hakkında kendi görüşlerini (veya fırkalarının görüşünü) açıklamak, mezhebini savunmak ya da başkalarının (veya fırkaların) görüşlerini reddetmek, kötölemek ve eleştirmek amacıyla ele alınan küçük eserlere *makale* denir.”¹ Ehl-i Sünnetten ayrılarak farklı görüşlerin savunulduğu bu makâleler, Ehl-i Sünnet âlimlerince sakıncalı bulunmuştur. Bu nedenle onlar, “ortaya konulan bu yeni görüş ve ayrılıklara cevap vermek, bu görüş sahiplerinin dalâlete düştüklerini açıklamak ve ayrıca Sünnî akideyi savunmak üzere daha kapsamlı eserler telif etmişlerdir.”² Genel olarak mezheplerin teşekkül etmesiyle birlikte fırka-fırak, milel nihâl türü eserler, makâlat türü eserlerin yerlerini almışlardır. Fırak ve milel nihâl türü eserlerin ortaya çıkmasıyla fırkalar daha sistematik bir şekilde işlenmiştir.

Farklı mezheplere mensup olan müellifler, kendi mezhebi ve fikri alt yapısından hareketle fırkaları tasnif eden eserler kaleme alarak İslam fırak literatürünü meydana getirmişlerdir. İslam fırak literatürünü, barındırdıkları bazı özellikleri neticesinde kendi içinde ayırabilmenin mümkün olduğuna dikkat çeken kişi Lewinstein’dir. İki farklı fırak geleneğinden bahseden Lewinstein, alana hakîm olan Mu’tezilî-Eş’ârî fırak geleneğinin muhtelif tartışma konularını içermekle birlikte Müslüman alimlerin üretmiş olduğu bütün fırak bilgilerini kapsamadığını ve Mu’tezilî-Eş’ârî fırak geleneği dışında hem biçim hem yapı itibarıyla farklılık gösteren ve çoğunlukla ihmal edilmiş bir başka müstakil fırak geleneği olan Doğu-Hanefî fırak geleneği olarak adlandırdığı bir geleneğin varlığını tespit etmiştir.³

¹ Sönmez Kutlu, **Mezhepler Tarihine Giriş**, İstanbul, Dem Yayınları, 2008, s. 31.

² Halil İbrahim Bulut, **Dünden Bugüne Siyasi-İtikâdî İslam Mezhepleri Tarihi**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2011, s. 40.

³ Keith Lewinstein, “Doğu Hanefî Fırak Geleneği Üzerine Mülâhazalar”, **İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilik** kitabı içerisinde, çev. Sönmez Kutlu-Muzaffer Tan, Ankara, Kitâbiyât Yay., 2003, s. 89-92.

Lewinstein, bu çalışmasıyla Doğu Hanefî fırak geleneğinin sınırlarını çizerek müstakil bir fırak geleneği olduğunu ispatlamıştır. Ayrıca İslam fırak literatürünü kendi içinde müstakil fırak geleneklerine ayırmanın mümkün olduğu hususunda kendisinden sonraki araştırmacılar için yol gösterici bir rol oynamıştır. Bu amaç doğrultusunda yapılan birtakım çalışmalarda İslam fırak literatürü biçim, yapı ve kullanılan fırak malzemesi gibi yönlerden incelenerek müstakil fırak gelenekleri tespit edilmeye çalışılmış, bazı teklif ve öneriler sunulmuştur.⁴

Maveraünnehir bölgesindeki Hanefî alimler arasında doğup yaygınlık kazanan Doğu Hanefî fırak geleneği⁵ biçim, yapı ve kullanılan fırak malzemesi açısından kendisini diğer geleneklerden ayıran bazı özelliklere sahiptir. Bu gelenekteki müelliflerin genellikle sufi bağlantıları vardır ve eserlerinde yetmiş üç fıraklı tasnif sistemini benimsemektedirler. Yetmiş üç sayısına ulaşabilmek için ise $6 \times 12 + 1 = 73$ şeklinde bir formül kullanmaktadırlar. Yani ana fırkaların sayısı altı, alt fırkaların sayısı on iki ve bir de kurtuluşa eren fırka olan Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâattir. Böylece İslamın ilk dönemlerinden itibaren siyasi ve itikâdî gayelerle ortaya çıkan bütün fırkaları yetmiş üç sayısında sabitlemektedirler. Eserlerde tamamen reddiyeci ve dışlamacı bir dil hâkimdir. Önce elen alınan fırkanın görüşlerinden birkaçı kısaca verilmekte ancak fırkanın kurucusu, fikir-hadise, zaman-mekân gibi unsurlara genellikle yer verilmemekte, sonra verilen görüşler ayet, hadis ve akli kullanmak suretiyle cevaplanarak, onların yanlış görüşlere sahip sapık fırkalar oldukları ispatlanmaya çalışılmaktadır. Aslında fırkaların bu şekilde bağlamından kopararak verilmesi, ya da şahıslardan doğrudan

⁴ Örneğin Kutlu, İslam makâlat/fırak literatürünü “Hârici Fırak Geleneği, Mürcii-Mâturîdî Fırak Geleneği, Mu'tezilî-Zeydî Fırak Geleneği, On İki İmamiyye Şiâsi Makalat Geleneği, İsmailî Makalat Geleneği, Hadis Taraftarları Fırak Geleneği, Eş'ârî Fırak Geleneği” şeklinde tasnif etmektedir. Bkz. Sönmez Kutlu, “İslam Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu”, **İslami İlimlerde Metodoloji/Usûl Meselesi I**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2005, s. 409. Başka bir örnek olarak Gömbeyaz ise, İslam fırak literatürünü “4×18 Yemen Sünnî, Doğu Hanefî, Eş'ârî, Horasan Mu'tezilî-Şii, Serbest Mu'tezilî Fırka Tasnif Gelenekleri” olmak üzere beş gruba ayırmaktadır. Bkz. Kadir Gömbeyaz, **İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2015, s. 109-252.

⁵ Gömbeyaz, geleneğin neş'et ettiği yer olarak “Doğu”, Hanefî alimler tarafından başlatılıp devam ettirilmesi açısından “Hanefî” olarak, yani “Doğu Hanefî” şeklindeki adlandırmayı doğru bulmaktadır. “Mürçi Mâturîdî” şeklindeki adlandırmayı ise erken dönemdeki müelliflerin kendilerini Hanefî olarak tanımlamaları sebebiyle yetersiz bulmaktadır. Bkz. **a.tz.**, s. 125-126.

bahsedilmemesi, yazarın onlar hakkında herhangi bir bilgi sahibi olmamasından ziyade muhtemelen bu bilgilerin eserin yazılış amacı için herhangi bir öneme sahip olmamasından kaynaklanmaktadır.⁶ Son olarak da müellifler, fırkaların sonlarına genellikle “iyye” nisbesini eklemektedirler.

Doğu Hanefî fırak geleneğinin temsilcilerinin genellikle aynı tasnif biçimini kullanmaları, eserlerinin yapı ve biçim itibarıyla birbirlerine benzemesi ve çoğunlukla Hanefî olmaları sebebiyle geleneğin başlangıcının, Ebû Hanîfe ya da erken dönem bir müellifin olabileceği ihtimalini akla gelmektedir. Çünkü gelenek içerisindeki eserler incelendiğinde geleneğin başından beri böyle bir tasnif biçimi varmış ve sonraki müelliflerde aynı tasnif biçimini eserlerinde kullanmışlar gibi bir intiba uyanmaktadır. Mesela geleneğin ilk örneği Ebû Mutî en-Nesefî'nin *er-Redd*'inin “şekil ve içerik açısından son derece sistematik bir yapı arz etmesi, bu gelenek içerisinde Nesefî'den daha önce yazılmış, muhtemelen III/IX. asrın ortalarına kadar geriye götürülebilecek benzer çalışmaların var olabileceği” düşüncesine sevk etmektedir.⁷

Birgivî, *Tuhfetü'l-Mürşidîn*'de geçen bir rivâyette İmâmı-A'zam Ebû Hanîfe “bu zikredilen altı fırkadan her biri on iki fırkaya ayrılarak toplamları yetmiş iki eder ve onlardan her birinin başka bir görüşü ve başka bir bid'ati vardır.” demektedir.⁸ Buna göre, Doğu Hanefî fırak geleneğinin en belirgin özelliklerinden biri olan 6×12'lik tasnif sisteminin kaynağı Ebû Hanîfe olmaktadır. Ancak Doğu Hanefî fırak geleneğinin başka bir eserinde bu rivâyetin yer almaması ve başka herhangi bir kaynakta geçmiyor olması

⁶ Muzaffer Tan, “Hanefî-Mâtürîdî Fırak Geleneği Bağlamında Mezheplerin Tasnif Meselesi”, **AÜİFD**, S. II, Ankara, 2008, s. 129.

⁷ Muzaffer Tan, “Geç Dönem Hanefî-Mâtürîdî Fırak Geleneği Bağlamında Bir Risâle: el-Makalât fi Beyâni Ehli'l-Bid'a ve'd-Dalâlat”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XIV, Elazığ, 2009, s. 183.

⁸ Avni İlhan, “Birgili Mehmet Efendi ve Mezhepler Tarihi ile İlgili Risalesi (Tuhfetü'l-Mürşidîn fi Beyâni Fırakı Mezâhibi'l-Müslimîn)”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.VI, İzmir, 1989, s. 200.

sebebiyle sadece bu rivâyeti dikkate alarak geleneğin kaynağını Ebû Hanîfe ile irtibatlandırmak güç olmaktadır.⁹

Diğer taraftan Ebû Şekûr es-Sâlimî ve Osman el-Kirmânî el-İrakî'de geçen bir rivâyete göre ise “Ebû Hanîfe’ye “Ehl-i Sünnet ve’l-Cemâat nedir?” diye sorulduğunda “ne cebr, ne tefviz, ne teşbih, ne ta’til, ne nasb ve ne de rafz” cevabını vermiştir.”¹⁰ Bu rivâyette 6×12’lik tasnif sisteminin altı ana fırkası yine Ebû Hanîfe ile ilişkilendirilmektedir. Ebû Mutî’ en-Neseffî’ye bakıldığında ana fırkaları Harûriyye, Ravâfıza, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye, Mürcie’ olarak altı fırka şeklinde belirlediği görülmektedir. Hâlbuki Ebû Hanîfe’ye nisbet edilen rivâyete göre ana fırkaların üç mesele etrafında birbirine zıt fırkalar olması gerekiyor. Birincisi, hilafet konusunda Hâriciler ve Râfıziler, ikincisi; kader konusunda Cebriyye ve Kaderiyye, üçüncüsü, sıfatlar konusunda Müşebbihe ve Muattıla birbirlerine zıt gruplardır. Ancak Ebû Mutî’ en-Neseffî’nin hem bu rivâyete yer vermemesi hem de rivâyette geçen Müşebbihe (teşbih) yerine Mürcie’yi koyarak rivâyette geçen ana fırkaların isimlerine riayet etmemesi Doğu Hanefî fırak geleneğinin kaynağının Ebû Hanîfe olduğu iddiasına hâlel getirmektedir. Yine de Ebû Mutî’ en-Neseffî’nin rivâyette geçen altı ana fırkadan birini değiştirmek suretiyle müdahalede bulunabileceği ihtimalini göz önünde bulundurarak Doğu Hanefî fırak geleneğinin 6×12’lik tasnifinin Ebû Hanîfe ile ilişkilendirilmesi mümkündür. Fakat bunun kesin bir dille ifade edilmesi elimizdeki mevcut kaynaklar ekseninde mümkün değildir.¹¹

Doğu Hanefî fırak geleneğini de kendi içinde gruplara ayırmak mümkündür. Bu bağlamda Gömbeyaz, Doğu Hanefî fırak geleneğinin kendi içinde üç damara ayrıldığını ifade etmektedir. Buna göre; birinci damar, ana fırkaları Harûriyye, Râfızıyye,

⁹ Kadir Gömbeyaz, “Doğu Hanefî Fırak Geleneğinin Ebû Hanîfe ile İrtibatlandırılmasının İmkânı”, **Devirleri Aydınlatan Meş’ale İmam-ı A’zam Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı**, Eskişehir, 2015, s. 506.

¹⁰ Ebû Şekûr es-Sâlimî, **et-Temhîd fi Beyâni’t-Tevhid**, thk. Ömür Türkmen, Ankara-Beyrut, TDV Yay., 2017, s. 345; Ebû Muhammed Osman b. Abdullah el-Hasen el-İrakî, **Fıraku’l-Müfterika Beyne Ehli’z-Zeyğ ve’z-Zenâdika**, nşr. Yaşar Kutluay, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1961, s. 8; Türkçesi s. 9.

¹¹ Gömbeyaz, “Doğu Hanefî Fırak Geleneğinin Ebû Hanîfe ile İrtibatlandırılmasının İmkânı”, s. 508.

Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye, Mürcie' olarak tespit ederek muhtemelen Ebû Hanîfe veya ona yakın erken dönemli bir Hanefî âlimin ana fırkalara dair kronolojik anlatımını esas alanlardır. İkinci damar, Ebû Şekûr es-Sâlimî, Osman el-Kirmânî el-İrakî ve daha sonraki dönemlerde *Tuhfetü 'l-Mürşidîn*'in müellifi gibi ana fırkaları Nâsıbiyye, Ravâfız, Kaderiyye, Cebriyye, Muattıla, Müşebbihe olarak belirleyip Ebû Hanîfe'nin ehl-i sünnet tanımına dayandıranlardır. $6 \times 12 + 1 = 73$ formülünü uygulayan bu iki damar ana fırkaların kimlikleri ve fırkaların sunumu konusunda birbirinden farklılaşabilmektedirler. Üçüncü damar ise, Doğu Hanefî fırak geleneğine özgü fırkaları içerisinde barındırmakla birlikte ana fırkalar-alt fırkalar şeklinde bir sistem uygulamayıp art arda yetmiş üç adet fırka sayanlardır. Hâkim es-Semerkindî'nin *es-Sevâdü 'l-A'zam*'ı ile müellifi belirsiz olan ve Muhammed Cevâd Meşkûr tarafından *Heftâd u Seh Mille* veya *İ'tikâdât-ı Mezâhib* adıyla neşredilen eser, bu damara örnek olarak gösterilebilir.¹²

3.2. FIRAKU'L-MÜFTERİKA'NIN KENDİNDEN ÖNCEKİ FIRAK ESERLERİ İLE KARŞILAŞTIRILMASI

Fıraku 'l-Müfterika'nın Doğu Hanefî fırak geleneği içerisinde nasıl bir konuma sahip olduğu hususunun tespiti, konumuz açısından önemli bir meseledir. Böyle bir geleneğin varlığının ortaya çıkmasında ve çıkmasından sonraki süreçte bu gelenekle ilgili çalışma yapan araştırmacıların en çok başvurdukları kaynaklardan birkaç tanesinden biri olması, onun geleneğin ayırt edici özelliklerini en iyi yansıtan örneklerinden biri olduğunu göstermektedir.¹³ Ancak *Fıraku 'l-Müfterika*'nın gelenek içerisindeki yeri ve öneminin şimdiye kadar net olarak ortaya konulduğu söylenemez.

Bu amaç doğrultusunda burada Doğu Hanefî fırak geleneğinin bugün elimizde var olan bazı örnekleriyle *Fıraku 'l-Müfterika*'nın karşılaştırılması ve değerlendirilmesi

¹² Gömbeyaz, **İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri**, s. 125-172.

¹³ Doğu Hanefî fırak geleneğinden bahsederken *Fıraku 'l-Müfterika*'ya başvuran bazı araştırmacılar: Lewinstein, "Doğu Hanefî Fırak Geleneği Üzerine Mülâhazalar", s. 96-97; Tan, "Hanefî-Mâtürîdî Fırak Geleneği Bağlamında Mezheplerin Tasnif Meselesi" s. 140-148; Gömbeyaz, **İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri**, s. 155-162.

yapılacaktır. Bunu yaparken daha sistemli bir çalışma yapmak için *Fıraku'l-Müfterika*'nın kendinden önceki ve sonraki eserlerle karşılaştırılması şeklinde bir ayrıma gidilecektir. *Fıraku'l-Müfterika* ile geleneğin diğer eserleri arasındaki benzerliklerin ve farklılıkların tespit edilmesi için ilk olarak tek tek bir karşılaştırma yapılacaktır. Daha sonra bütün olarak değerlendirilecektir.

Doğu Hanefî fırak geleneğinin bugün elimizde bulunan en eski örneği Ebû Muti en-Nesefî'ye aittir. Ancak 6×12 tasnifine göre oluşturulan bu eserin daha önce de ifade edildiği gibi “şekil ve içerik açısından son derece sistematik bir yapı arz etmesi, bu gelenek içerisinde Nesefî'den daha önce yazılmış, muhtemelen III/IX. asrın ortalarına kadar geriye götürülebilecek benzer çalışmaların var olabileceğini göstermektedir.”¹⁴ Fakat şu an elimizde bulunan eserler çerçevesinde bu ihtimalin ispatlanması mümkün değildir. Bu nedenle öncelikle Doğu Hanefî fırak geleneğinin mevcut en eski metni olarak Ebû Muti en-Nesefî'nin *er-Redd*'i ile *Fıraku'l-Müfterika*'nın metot, şekil, içerik ve üslup açısından incelenmesi yapılacaktır.

3.2.1. Kitâbü'r-Red alâ Ehli'l-Bid'a' ve'l-Ehvâi'd-Dâlle

Ebû Muti en-Nesefî'nin (318/930) *Kitâbü'r-Red alâ Ehli'l-Bid'a' ve'l-Ehvâi'd-Dâlle*'si 6×12 formülüyle yetmiş iki sapık fırkayı tespit eden ve ehl-i cemâati kurtuluşa eren fırka olarak gösteren geleneğin elimizdeki en eski eseridir. Sapık ve uzak durulması gereken fırkaların tespit edilmesi ve halkın bunlardan uzak tutulması amacıyla yazılan bu eserdeki reddiyeci dil, Doğu Hanefî fırak geleneğindeki eserlerde genel olarak takip edilmiştir. Osman el-Kirmânî el-Irakî'den yaklaşık üç asır önce yaşayan Ebû Muti en-Nesefî, zaten eserinin başında böyle bir amaç doğrultusunda eserini telif ettiğini belirtmektedir. Buna göre Ebû Muti en-Nesefî şöyle demektedir:

“Bazı kardeşlerin, batılı güzel göstermeleri ve sözleri süslemeleriyle sünnete muhalif olan bazı kişilere uymalarından korkarak bu kitabı nasihat için yazdım. Bu kitapta bid'atçı tüm fırkaları sınıf sınıf açıklamayı ve bid'ate çağırın yönlerini zikretmeyi amaçladım. Gücümüz

¹⁴ Tan, “Geç Dönem Hanefî-Mâturîdî Fırak Geleneği Bağlamında Bir Risâle”, s. 183.

yettiğince bunların tümünü ve ehl-i cemâatle olan zıtlıklarını açıklayacağım ki insafli kişiler hakkı batıldan ayırt etsin.”¹⁵

Osman el-Kirmânî el-İrakî’de *Fıraku’l-Müfterika*’yı benzer bir amaç için yazdığını ifade etmektedir:

“Uzak durulması gereken hareketlerin ortaya çıkması karşısında cahil halkı onların saçma fikir ve gayeleri karşısında uyarmak ve akil olanlara, din düşmanlarına karşı nasıl silahlanıp mücadele edilmesi gerektiği konusunda Allahın emirlerini hatırlatmaktır.”¹⁶

Görüldüğü üzere her iki müellif, hemen hemen aynı gayelerle İslam fırkalarını tasnif etmişler ve ilk olarak yetmiş üç fırka hadisinin farklı rivâyetlerini zikretmişlerdir. Ayrıca Osman el-Kirmânî el-İrakî’de Şabi’ye (103/721)’ye atfedilen “âli Muhamedi sev Râfîzî olma, işleri Allah’a döndür fakat Mürcie’den olma, Allah’a taatte –bir Habeşli de olsa- imamına uy ama Haricî olma ve bil ki iyi olan şeyler Allah’tan kötülükler kendi nefsendendir fakat Kaderî olma.” şeklindeki rivâyete benzer bir şekilde Ebû Muti en-Neseffî’de yer vermektedir.¹⁷ Anlaşılan o ki her iki müellifte Ehl-i Sünnet ve’l-Cemâati bahsedilen bu gruplardan uzak tutarak onun, orta yolun takipçisi olduğunu ve bu grupların ortasında bir yerde durduğunu savunmaktadırlar.

Fıraku’l-Müfterika’da geçen “Ebû Hanîfe’ye “Ehl-i Sünnet ve’l-Cemâat nedir?” diye sorulduğunda “ne cebr, ne tefviz, ne teşbih, ne ta’til, ne nasb ve ne de rafz” cevabını vermiştir.”¹⁸ rivâyeti *er-Redd*’de bulunmamaktadır. Hatta daha önce bahsedildiği üzere rivâyetteki altı ana fırkadan olan Müşebbihe (teşbih) yerine Mürcie ana fırkasını getirerek bu rivâyete uygun davranmamıştır. Bu durumda Ebû Hanîfe’ye sık sık atıflar yapan Ebû Muti en-Neseffî’nin bu rivâyeti kullanmamasının nedeni ya bu rivâyeti bilmiyor olması veya bildiği halde rivâyete uymayarak kendi tasarrufunu kullanmak

¹⁵ Ebû Muti’ Mekkûl b. Fadl en-Neseffî, **Kitâbü’r-Red alâ Ehli’l-Bid’a’ ve’l-Ehvâi’d-Dâlle**, thk. ve dirâse: Seyit Bahcivan, İstanbul, Hikmetevi Yay., 2013, s. 119.

¹⁶ el-İrakî, **Fıraku’l-Müfterika**, s. 5; Türkçesi s. 7.

¹⁷ **a.e.**, s. 9; Türkçesi s. 9-10; Ebû Muti’, **er-Redd**, s. 136-137.

¹⁸ el-İrakî, **Fıraku’l-Müfterika**, s. 8; Türkçesi s. 9.

yoluna gitmesi ya da kendisinden sonraki bir dönemde böyle bir rivâyet ortaya çıkmış olmasıdır.

Bu rivâyete uygun davranan Osman el-Kirmânî el-İrakî, ana fırkaları Nâsıbiyye, Ravâfız, Kaderiyye, Cebriyye, Müşebbihe, Muattıla şeklinde belirleyerek kurtuluşa eren çoğunluğun “Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat” olduğunu ifade etmiştir. Rivâyete tam olarak uymayan Ebû Mutî en-Nesefî ise ana fırkaları Harûriyye, Ravâfıza, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye, Mürchie şeklinde belirlemiştir ve ona göre “ehlü'l cemâati'l-mürcevn”¹⁹ kurtuluşa eren firkadır.²⁰ 6×12 li tasnif sistemini kullanan her iki müellifte de ana fırkaların sayısı altı iken, alt fırkaların sayısı da on ikidir.

er-Redd'de Harûriyye, *Fıraku'l-Müfterika*'da Nâsıbiyye olarak geçen Hâricilik hakkında her iki müellif de ilk olarak ana firkanın temel görüşlerini ve prensiplerini vermekle işe başlamakta ve bunlara cevaplar vermektedirler. Ana ve alt fırkaların görüşlerinin verilmesinden sonra bunlara birer birer cevaplar verilmesi her iki müellifin de ortak bir özelliğidir. Ancak Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin Nâsıbiyye'ye Harûriyye, Acâride, Hâriciyye ve Mârkiyye de denilebileceğini ifade etmesi ve bu isimlerin verilmiş gerekçelerini açıklaması Ebû Mutî en-Nesefî'de olmayan bir durumdur.²¹

İlk alt fırka olarak her iki müellifte Ezrâkiyye fırkasını ele almaktadırlar. Fakat Osman el-Kirmânî el-İrakî, bu firkanın nispet edildiği şahıs olarak Ebû Râşid Nafi' b. el-Ezrak'tan bahsetmekte, onun hayatı hakkında kısaca bilgi vermekte ve firkanın görüşlerini beş madde halinde sıralamaktadır.²² Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin burada Ezrâkiyye hakkında verdiği bilgiler *er-Redd*'de bulunmamaktadır. Ebû Mutî en-Nesefî'nin Ezrâkiyye hakkında verdiği bilgiler ise *Fıraku'l-Müfterika*'da İbâdiyye fırkası altında geçmektedir. Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin kurucu şahsının ismini

¹⁹ “اهل الجماعة المرجون” şeklinde geçen ifade “ehlü'l cemâati'l-mürci'ün” veya “mürcevn” şeklinde okumaya müsaittir. Ancak Gömbeyaz, her iki türlü okuma şeklinin de bazı problemlerinin olduğunu ifade ederek burada aslının “الناجون” olabileceği şeklindeki bir yazım yanlışı ihtimali üzerinde durmaktadır. Bkz. Gömbeyaz, **İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri**, s. 137, dp. 253.

²⁰ Ebû Mutî, **er-Redd**, s. 134.

²¹ Karş. el-İrakî, **Fıraku'l-Müfterika**, s. 10-11; Türkçesi s. 12; Ebû Mutî, **er-Redd**, s. 136.

²² Karş. el-İrakî, **Fıraku'l-Müfterika**, s. 11-12; Türkçesi s. 13; Ebû Mutî, **er-Redd**, s. 149.

Abdullah b. el-İbad olarak verdiği İbâdiyye fırkası için zikrettikleri ise, Ebû Muti en-Nesefî'nin hem Ezrâkiyye hem de İbâdiyye fırkası için zikrettiklerini kapsayacak şekildedir. Ayrıca bu fırkanın “anne ve kız kardeşlerle nikahlanmayı caiz görmeleri” şeklindeki görüşü ise *er-Redd*'de yoktur.²³

Hamziyye ise *er-Redd*'de Hâzımıyye olarak geçmektedir. Osman el-Kirmânî el-İrakî bu fırka hakkında Hamza b. Evrek'e mensup olduklarından dolayı bu ismi aldıklarını, Allah'ın isimlerini bilmeyen kimsenin imanının sahih olmadığını, tevhide kimsenin ulaşamayacağını, tevhidi bilmeyenleri mazur gördüklerini, ganimeti helal saymadıklarını ve kâfirlerin köle edilmesine cevaz vermediklerini söylemektedir.²⁴ Ebû Muti en-Nesefî ise sadece onların imanın meçhul ve davet ulaşıncaya kadar insanların mazur oldukları görüşlerine yer vermektedir.²⁵

Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin Halefiyye, Kûziyye, Kenziyye, Şimrâhiyye, Ahnesiyye, Muhakkimiyye, Meymûniyye fırkaları hakkında söyledikleri, Ebû Muti en-Nesefî'nin söyledikleri ile benzemesine rağmen Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin verdiği bilgiler daha detaylıdır. Şimrâhiyye fırkasının Hubbiyye olarak da adlandırıldığı bilgisini veren Osman el-Kirmânî el-İrakî, *er-Redd*'de olduğu gibi Cebriyye ana fırkasının altında tekrardan Hubbiye fırkasını aynı görüşlerle zikretmektedir. Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin Şimrâhiyye hakkında söyledikleri Ebû Muti en-Nesefî'nin Şimrâhiyye ve Hubbiyye fırkaları için söylediklerinin toplamını oluşturmaktadır.

Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin Hâriciyye alt fırkası hakkında verdiği bilgiler, zaten Nâsıbiyye ana fırkası altında söylediklerinin tekrarıdır. On üçüncü fırka olan, kadınların hilafetini ve zalim imama karşı çıkmayı caiz gören Şeybâniyye ve Yezidiyye, *er-Redd*'de geçmemektedir. *er-Redd*'de geçen Tağlebiyye ve Mu'teziliyye fırkaları ise *Fıraku'l-Müfterika*'da yoktur.

²³ Karş. el-İrakî, **Fıraku'l-Müfterika**, s. 14-15; Türkçesi s. 15; Ebû Muti', **er-Redd**, s. 151.

²⁴ el-İrakî, **Fıraku'l-Müfterika**, s. 16; Türkçesi s. 16-17.

²⁵ Ebû Muti', **er-Redd**, s. 154.

Burada her iki müellifin Hâricilik hakkında verdiği bilgileri bu şekilde karşılaştırmakla yetinerek aralarındaki farklar konusunda bazı çıkarımlarda bulunabiliriz. Doğu Hanefî fırak geleneğinin ilk kaynağı olan *er-Redd* ile *Fıraku'l-Müfterika* arasında fırkaların sayısı ve fırkaları sunuş bakımından benzerlikler olsa da fırkalar hakkında verilen bilgiler ve ele alınan fırkalar arasında oldukça fark vardır. Bazen aynı ismi taşıyan bir fırka hakkında her iki müellif de farklı malumatlar verebilmektedir.²⁶ Bazen de farklı isimlerle geçen bir fırka hakkında verilen malumatlar aynı olabilmektedir.²⁷ Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin fırkalar hakkında verdiği bilgilerin daha detaylı olması, *er-Redd*'de geçmeyen ek bilgilere yer vermesi ve fırkaların bir kısmının nispet edildiği şahısların isimlerine değinmesi onun özgün bir yönüdür. Ayrıca Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin *Fıraku'l-Müfterika*'nın sonunda diğer dinlere de yer vermesi ve Bâtıniyye için ayrı bir başlık açarak ayrıntılı bir şekilde incelemesi onun bir başka özgün yönünü teşkil etmektedir. Fakat 6×12'lik tasnif formülüne Ebû Muti en-Neseffî'nin daha sadık olmasına rağmen Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin on iki alt fırka hususunda, bazen aynı fırkaları tekrar etmek suretiyle sayıya ulaşarak bazen de bir iki fırka daha eklemek suretiyle sayıyı geçerek bu formülün sınırlarını zorladığını belirtmemiz gerekmektedir.

Ebû Muti' en-Neseffî, *er-Redd*'deki bazı görüşleri nedeniyle Kerrâmiyye ile bir ilişkisinin olabileceği ihtimali üzerinde durulmaktadır.²⁸ Kerrâmiyye ile ilişkilendirilmesine neden olan fırkalardan Ma'yye fırkası *Fıraku'l-Müfterika*'da geçmemektedir. İstitâat konusunda bu fırkanın altında cemâatin görüşünün “istitâatin fiilden önce olduğunu” ifade eden Ebû Muti en-Neseffî'nin aksine Osman el-Kirmânî el-İrakî, Acziyye fırkasına cevap verdiği kısımda “istitâatin fiille birlikte olduğunu”

²⁶ Örneğin her iki müellifte de geçen Haşviyye fırkası hakkında Ebû Muti en-Neseffî, hadislere çok ilgili olduklarını ve bütün hadisleri farz olarak gördüklerinden bahsederken Osman el-Kirmânî el-İrakî ise, “şer'i hükümlerde kıyasın caiz olmadığını” savunduklarını ifade etmektedir. Karş. el-İrakî, **Fıraku'l-Müfterika**, s. 84; Türkçesi s. 75; Ebû Muti', **er-Redd**, s. 254-255.

²⁷ Ebû Muti en-Neseffî'de geçen Aleviyye fırkası ile Osman el-Kirmânî el-İrakî'de Gurabiyye fırkası, Ef'âliyye fırkası ile Acziyye fırkası hakkında verilen bilgiler aynıdır. Karş. el-İrakî, **Fıraku'l-Müfterika**, s. 32, 63; Türkçesi s. 31-32, 58; Ebû Muti', **er-Redd**, s. 169, 207.

²⁸ Lewinstein, “Doğu Hanefî Fırak Geleneği Üzerine Mülâhazalar”, s. 95; Gömbeyaz, **İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri**, s. 138-139.

söyleyerek Ehl-i Sünnet ve'l Cemâatin görüşüne uygun davranmaktadır.²⁹ Ebû Mutî en-Nesefî'nin Mültezikiyye fırkasına cevap olarak söylediği “Allah'ın, arşın üzerinde olduğu” görüşünün tersine ise Osman el-Kirmânî el-İrakî, Haddiyye fırkasına verdiği cevapta “Allah'ın zâtı ve sıfatlarının ezeli olduğunu, yönü ve diyarının olmadığını” savunmaktadır.³⁰ Ebû Mutî en-Nesefî'nin “tahrîmu'l-mekâsibi” savunduğu Kâsitiyye fırkası *Fıraku'l-Müfterika*'da da geçmektedir. Ancak Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin bu fırkaya cevabı, onların “haramın rızık olmadığı” şeklindeki görüşleri üzerinde yoğunlaşmaktadır.³¹ Ayrıca *er-Redd*'de geçmeyen Kerramiyye fırkası, *Fıraku'l-Müfterika*'da Müşebbihe ana fırkasının altında sapık fırkalardan biri olarak geçmektedir. Ebû Mutî en-Nesefî'nin Kerramiyye ile ilişkisi olabileceği düşüncesine yol açan bu nedenler, görüldüğü üzere Osman el-Kirmânî el-İrakî'de tamamen Ehl-i Sünnet ve'l Cemâatin genel prensiplerine uygun bir şekilde geçmektedir.

Sonuç olarak Ebû Mutî en-Nesefî'nin *Lü'lü'ıyyat*'ından alıntı yaptığını bildiğimiz³² Osman el-Kirmânî el-İrakî, onun bir diğer eseri olan *er-Redd*'ini de görmüş olmalıdır. Ancak Osman el-Kirmânî el-İrakî *Fıraku'l-Müfterika*'yı oluştururken sadece geleneğin ilk örneği olan Ebû Mutî en-Nesefî'nin *er-Redd*'ine bağımlı kalmayarak başka kaynaklardan da istifade etmektedir. *Fıraku'l-Müfterika*, *er-Redd* ile karşılaştırıldığında yukarıda geçtiği üzere birtakım orijinal yönleri bulunmaktadır. Lewinstein'a göre, Osman el-Kirmânî el-İrakî, hem bilgileri seçmesinde hem de sunuşunda doğru malzeme ile standart malzemeyi karıştırmaktadır. Bu durum onun *Fıraku'l-Müfterika*'ya geleneksel doğu taslağıyla başladığını, fakat onunda ötesine geçtiğini göstermektedir.³³

²⁹ Karş. el-İrakî, *Fıraku'l-Müfterika*, s. 64; Türkçesi s. 59; Ebû Mutî', *er-Redd*, s. 208.

³⁰ Karş. el-İrakî, *Fıraku'l-Müfterika*, s. 77; Türkçesi s. 69; Ebû Mutî', *er-Redd*, s. 226.

³¹ Karş. el-İrakî, *Fıraku'l-Müfterika*, s. 51; Türkçesi s. 47; Ebû Mutî', *er-Redd*, s. 202.

³² Bkz. *Kenzü'l-Hafî*, vr. 75b, 76b, 83a, 104a, 177a.

³³ Lewinstein, “Doğu Hanefî Fırak Geleneği Üzerine Mülâhazalar”, s. 104.

3.2.2. Beyâni Gurûhi ehli'd Dalâl ve Makâlâtihim

Ebû Mansur el-Mâturîdî (333/944)'ye nisbet edilen bu risalenin ona aidiyeti oldukça şüphelidir.³⁴ Risaleyi inceleyen bazı araştırmacılar, risalenin içeriğinden hareketle onun Mâturîdî'ye ait olmadığını hatta Ebû Mutî en-Nesefî'nin *er-Redd*'inin özeti şeklinde yazılmış kötü bir kopyası olduğunu söylemektedirler.³⁵ Eğer bu eser Mâturîdî'ye ait değilse kim tarafından ve ne zaman yazıldığı belli değildir.³⁶

Risaledeki fırka tasnifine gelince, 6×11 formülü kullanılarak tasnif edilmiştir. Bu durumda 66 olan alt fırkalara, altı ana fırka da eklenince yetmiş iki sapık fırka ortaya çıkmaktadır. Kurtuluşa eren fırka ise ehl-i sünnet ve'l cemâattir. *er-Redd*'de her bir ana firkanın ilk alt fırkası, bu risalede ana firkanın ikinci bir adı olarak verilmektedir. Ana fırkaların isimleri *er-Redd*'in ana fırkaları ile benzerlik gösterse de Kaderiyye, Cebriyye, Râfizîyye, Harûriyye, Cehmiyye, Mürcie şeklinde bir sıralama tercih edilmiştir.

Bu risalede fırkalar hakkında verilen bilgiler bir ya da iki cümle ile sınırlıdır. Doğu Hanefî fırak geleneğinin genel özelliklerine uygun olarak önce ana firkanın görüşü sonra alt fırkaların görüşleri zikredilmektedir. Bazen bu fırkaların görüşlerine çok kısa cevaplar da verilmektedir.

er-Redd'in özeti şeklinde olduğu kabul edilen bu risalede geçen Harûriyye'nin alt kolu Kenziyye fırkası, *Fıraku'l-Müfterika*'da da aynı isimle geçmektedir. Fakat hem *er-Redd*'de hem de *Fıraku'l-Müfterika*'da geçen Kenziyye fırkası hakkında benzer bilgilerin verilmesine rağmen bu risaledeki Kenziyye fırkası hakkında verilen bilgi, her

³⁴ Kutlu, bu eseri Kâhire Üniversitesi yazmalar bölümünde 19495 numarada tespit etmiştir. Bkz. Sönmez Kutlu, "İslam Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu", s. 407.

³⁵ Tan, "Hanefî-Mâturîdî Fırak Geleneği Bağlamında Mezheplerin Tasnif Meselesi", s.136; Ahmet Ak, "Risâle fî Beyâni Gurûhi Ehli'-Dalâl ve Makâlâtihim Adlı Eserin Mâturîdî'ye Aidiyeti Meselesi ve Risalede Mezheplerin Tasnifi", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XII, S. 2, Sivas, 2008, s. 298.

³⁶ Gömbeyaz, eserde geçen bazı fırkalar ve verilen bilgilerden hareketle bu eserin müellifinin 980/1573'ten sonra yaşamış olma ihtimali üzerinde durmaktadır. Bkz. Gömbeyaz, **İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri**, s. 148, dp. 287.

iki müellifin verdiği bilgilerden farklılık göstermektedir.³⁷ *er-Redd*'de geçmeyip *Fıraku'l-Müfterika*'da geçen bazı fırkalar da vardır. Örneğin, “çaldığı on şeyin birini sadaka olarak veren kişinin, verdiği şey çaldığı şeylerin kefareti olur.” diyen Mürcie'nin alt kolu Sârikiyye fırkası, *er-Redd*'de geçmemekte fakat aynı görüşler ile Müşebbihe ana fırkasının altında *Fıraku'l-Müfterika*'da geçmektedir.³⁸ Fakat *er-Redd*'de geçmeyen ancak *Fıraku'l-Müfterika*'da geçen Münkiriyye fırkası hakkında verilen bilgiler ise birbirinden farklıdır.³⁹ Risalede geçen Cehmiyye'nin alt kolu Zenâdika fırkası hakkındaki bilgiler hem *er-Redd*'de hem *Fıraku'l-Müfterika*'da geçen Zenâdika fırkasının görüşlerinden farklıdır. Risalede geçen bilgiler hem *er-Redd*'de hem *Fıraku'l-Müfterika*'da Muattıla ana fırkasının altındaki Vâridiyye fırkası ile uyuşmaktadır.⁴⁰ Râveniyye, Mübârekiyye, Dasiyye⁴¹ gibi fırkalar ise hem *er-Redd*'de hem de *Fıraku'l-Müfterika*'da geçmemektedir.

Risalede geçen fırkaların büyük çoğunluğunun *er-Redd*'deki fırkalar ile hem ismen hem içerik olarak uyuşmasına rağmen ondan da farklı olan bazı fırkalar vardır. Yukarıda bazı örneklerini verdiğimiz bu fırkaların bir kısmı *er-Redd*'de geçmeyip *Fıraku'l-Müfterika*'da aynı isimle ve aynı içerikle veya bazıları aynı isimle farklı içerikle geçmekte ya da her ikisinde geçmemektedir. Ancak sadece bu benzerliklerden yola çıkarak *Fıraku'l-Müfterika*'nın kaynağının *Beyâni Gurûh* olduğunu söylemek zordur. Sonuç olarak *Fıraku'l-Müfterika*, ana fırkaların tespit edilmesi ve fırkaların sunumu konusunda hem *er-Redd*'den hem *Beyâni Gurûh*'dan farklılaşmaktadır. Bu da Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin başka kaynaklardan da istifade ettiğini göstermektedir.

³⁷ Karş. Ebû Mutî', *er-Redd*, s. 159; el-İrakî, *Fıraku'l-Müfterika*, s. 19; Türkçesi s. 20; Ak, “Risâle fi Beyâni Gurûh”, s. 304.

³⁸ Karş. el-İrakî, *Fıraku'l-Müfterika*, s. 82; Türkçesi s. 74; Ak, “Risâle fi Beyâni Gurûh”, s. 307.

³⁹ Risalede Cehmiyye'nin alt fırkası olan Münkiriyye şefaati inkar etmektedir. Bu fırka *Fıraku'l-Müfterika*'da Cebriyye'nin alt kolu olarak geçmekte ve “Allah'ın isminin yanında mahlukattan hiçbirinin isminin zikredilemeyeceğini” savunmaktadır. Karş. el-İrakî, *Fıraku'l-Müfterika*, s. 72; Türkçesi s. 65; Ak, “Risâle fi Beyâni Gurûh”, s. 307.

⁴⁰ Karş. el-İrakî, *Fıraku'l-Müfterika*, s. 90, 95; Türkçesi s. 81, 85; Ebû Mutî', *er-Redd*, s. 227; Ak, “Risâle fi Beyâni Gurûh”, s. 306.

⁴¹ Gömbeyaz, tercümede Dasiyye şeklinde yanlış yazıldığını ve doğrusunun Râsıbiyye olduğunu belirtmiştir. Bkz. Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, s. 151, dp. 288.

3.2.3. Temhîd fi Beyâni't-Tevhîd

Ebû Şekûr es-Sâlimî (460/1068'den sonra) *et-Temhîd fi Beyâni't-Tevhîd* adlı eserinin “Ehl-i Sünnet ve'l Cemâat ve fırkaların reddi hakkında” olan son bâbında, İslam fırkalarının tasnifini yapmakta ve diğer dinler hakkında bilgiler vermektedir. Bu bâbta müellif ilk olarak bid'at, bid'at ehliyle mücadele ve heva ehlinin tekfir edilmesi konularının üzerinde durduktan sonra fırak kısmına geçmiştir.⁴²

Ebû Şekûr es-Sâlimî, “din, cemâatle olandır. Cemâat ise sevâd-ı a'zam'dır. Sevâd-ı a'zam'da cebr ile kader, teşbih ile ta'til, nasb ile rafz arasındadır. Ebû Hanîfe'ye Ehl-i Sünnet ve'l Cemâat hakkında sorulduğunda “ne cebr, ne tefviz, ne teşbih, ne ta'til, ne nasb ve ne de rafz” cevabını vermiştir.”⁴³ şeklindeki cümle ile fırak kısmına başlamaktadır. Daha önce konusu edildiği üzere Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen bu rivâyet, *Fıraku'l-Müfterika*'da da geçmektedir. Ancak Doğu Hanefî fırak geleneğinin ilk örneği olan *er-Redd*'de geçmemektedir. Bu rivâyeti esas alan Ebû Şekûr es-Sâlimî ana fırkaları Râfiziyye, Nâsıbiyye, Kaderiyye, Cebriyye, Müşebbihe, Muattıla olarak belirlemiştir. Osman el-Kirmânî el-İrakî ise ana fırkaları Nâsıbiyye, Ravâfız, Kaderiyye, Cebriyye, Müşebbihe, Muattıla olarak sıralamıştır. Her iki müellifin, ana fırkaların belirlenmesinde Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen bu rivâyete titizlikle riayet etmesi dikkat çekici bir husustur. Bu hem ana fırkaların isimleri ve sayıları konusunda hem de Hariciliğe Nâsıbiyye gibi alışılmadık bir isim verilerek ana fırkaların isimleri konusunda ortaya çıkmaktadır.

Ebû Şekûr es-Sâlimî, bu altı ana fırkadan her birinin on iki alt fırkaya ayrılarak yetmiş iki fırkanın neş'et ettiğini ancak onların isimlerini zikretmeyeceğini ifade etmektedir.⁴⁴ Ana fırkaların ortak görüş ve prensiplerine kısaca değindikten sonra “onlardan şöyle diyen kimseler de vardır...” diyerek ana fırkadan ayrılan grupların sadece görüşlerini vermekle yetinmektedir. Ancak bir ana fırkanın altında zikredilen her

⁴² Bu kısımda Ebû Şekûr es-Sâlimî, daha önce de geçtiği üzere yetmiş üç fırka hadisinin farklı versiyonlarını verdiği yerde ilginç bir şekilde “yetmiş iki fırkanın cennette birinin cehennemde olacağı” rivâyetine de yer vermektedir. Bu cehennemlik fırka ise Kaderiyye'dir. Bkz. es-Sâlimî, *Temhîd*, s. 345.

⁴³ es-Sâlimî, a.y.; el-İrakî, *Fıraku'l-Müfterika*, s. 8; Türkçesi s. 9.

⁴⁴ es-Sâlimî, *Temhîd*, s. 346.

bir görüşün, ayrı ayrı fırkalara mı karşılık geldiğini veya bir fırkanın birden fazla görüşünden mi bahsedildiğini anlamak güçtür. Örneğin Râfiziyye ana fırkasının altında yirmiden fazla görüş zikredilmektedir. Eğer her bir görüş, bir fırkayı temsil ediyorsa bu sefer alt fırkalar yirmiden fazla olmaktadır. Muhtemelen burada olan şey, bir fırkanın birden fazla görüşüne yer verilmesidir. Çünkü Ebû Şekûr es-Sâlimî, yukarıda geçtiği üzere her bir ana fırkanın on iki alt fırkaya ayrıldığını ifade etmiştir.

Temhîd'de isimleri belli olmayan fırkaların görüşlerinin çoğu *Fıraku'l-Müfterika*'da bir fırkanın altında vardır. Lewinstein, Doğu Hanefî fırak geleneğinin muhtevasını incelerken Kûziyye fırkası hakkında *Fıraku'l-Müfterika*'da geçen “serâvil ile namaz kılmazlar” bilgisinin geleneğin daha önceki eserlerinde olmayan, tamamen yeni bir bilgi olduğunu ve bunun yazarın uydurduğu bir durum olamayacağını belirtir.⁴⁵ *Temhîd*'de Nâsibiyye ana fırkasının altında sıralanan görüşler arasında “onlardan bazıları serâvil ile namaz kılmayı caiz görmezler” şeklinde bir ifade vardır ancak bu ifadenin hangi fırkaya ait olduğu belli değildir.⁴⁶ Anlaşılan o ki, *Fıraku'l-Müfterika*'da Kûziyye fırkasına nisbet edilen bu görüş aslında tamamen yeni değildir daha önceki eserlerde geçmektedir.

Temhîd'de olup *Fıraku'l-Müfterika*'da olmayan görüşler vardır. Örneğin, *Temhîd*'de Râfiziyye ana fırkasının altında geçen “fâcirin arkasında namaz kılınmaz.”, “bazı insanlar Adem'in kızlarından bazıları ise huru'l-iynden doğmuşlardır. Çünkü Şit aleyhisselam huru'l-iyin ile evliydi ve Arapların aslı da ondandır.”, “Adem zamanında kız kardeşlerle nikah mübah değildi, onların nikahları huru'l-iyin ile idi.” gibi görüşler vardır.⁴⁷ Bu görüşler hem *Fıraku'l-Müfterika*'da hem de *er-Redd*'de Râfiziyye ana fırkasının altındaki herhangi bir fırkanın görüşü olarak zikredilmemiştir. Aynı şekilde *Fıraku'l-Müfterika*'da olup *Temhîd*'de olmayan bazı görüşler de vardır. Örneğin, *Fıraku'l-Müfterika*'da ve *er-Redd*'de Ravâfıza ana fırkasının altında geçen ve “ruhların

⁴⁵ Lewinstein, “Doğu Hanefî Fırak Geleneği Üzerine Mülâhazalar”, s. 111-112.

⁴⁶ es-Sâlimî, *Temhîd*, s. 351.

⁴⁷ a.e., s. 348-349.

cesetten cesede, kalıptan kalıba girdiğini” savunan Tenâsuhîyye⁴⁸ fırkasının görüşü, *Temhîd*’de Râfiziyye fırkasının altında zikredilen görüşler arasında zikredilmemiştir.⁴⁹

Fıraku’l-Müfterika’da birçok fırkanın isimlendirilme nedenleri açıklanmakta ve fırkaların nisbet edildiği şahıslar verilmektedir. Buna benzer bir durum kısmen de olsa *Temhîd*’de “Nâsıbiyye’nin Hâriciyye olduğu ve Harûra bölgesinde Ali’ye karşı çıktıklarından dolayı Harûriyye diye de isimlendirildiği” şeklinde bir ifade de geçmektedir.⁵⁰ *Temhîd*’de Cebriyye ana fırkasının görüşlerine cevap verilirken Mürcie’nin iki sınıf olduğu, bunlardan birincisinin “merhum mürcie” ikincisinin “mel’un mürcie” şeklinde bir ayrıma gidilmesi dikkat çekici bir husustur.⁵¹ *Fıraku’l-Müfterika*’da ise böyle bir ayrım söz konusu değildir ve Mürcie, Cebriyye’nin diğer bir ismi olarak geçmektedir.⁵²

Ebû Şekûr es-Sâlimî, İslam fırkalarını tasnif ettikten sonra diğer dinleri felsefe ekollerini de tasnif etmektedir. Ona göre, “insanoğlu on üç fırkaya ayrılmıştır. Bunlardan Müslümanlar tek bir fırkadır. On iki fırka ise sapkındır. Müşrikler dört sınıfa, Mecusiler üç sınıfa, Yahudiler iki sınıfa, Hristiyanlar ise üç sınıfa ayrılmışlardır.”⁵³ Osman el-Kirmânî el-İrakî ise diğer din ve felsefe ekollerini yirmi sınıfa ayırmaktadır. Ancak bu kısımda Ebû Şekûr es-Sâlimî’nin verdiği bilgiler, Osman el-Kirmânî el-İrakî’nin Bâtıniyye hariç diğer fırkalar hakkında verdiği bilgilerden daha detaylıdır.⁵⁴

Temhîd ile *Fıraku’l-Müfterika* arasında özellikle ana fırkaların tespiti ve diğer dinleri de içermesi bakımından birbirlerine benzerlikler vardır. Burada *Fıraku’l-Müfterika*’nın

⁴⁸ *er-Redd*’de Mutenâsihiyye olarak geçmektedir.

⁴⁹ el-İrakî, *Fıraku’l-Müfterika*, s. 38-39; Türkçesi s. 36; Ebû Mutî’, *er-Redd*, s.181.

⁵⁰ es-Sâlimî, *Temhîd*, s. 350.

⁵¹ Ebû Hanîfe ve taraftarları imanla ilgili görüşlerinden dolayı diğer mezhepler tarafından Mürcii olmakla suçlanmışlardır. Mâturîdî ise, Ebû Hanîfe ve taraftarlarını bu kötü yaftadan kurtarmak amacıyla Mürcie’yi “övülen mürcie” ve “zemmedilen mürcie” diye iki sınıfa ayırarak “övülen mürcie”yi savunmuştur. Bkz. Ahmet Ak, “Ebû Mansûr el-Mâturîdî’nin Mürcie’ye Bakışı”, *Dini Araştırmalar*, C. VIII, S. XXIV, s. 194. Buradan Ebû Şekûr es-Sâlimî’nin Mâturîdî’nin yaptığı bu ayrımı benimsediği anlaşılmaktadır. Bkz. es-Sâlimî, *Temhîd*, s. 354.

⁵² el-İrakî, *Fıraku’l-Müfterika*, s. 61; Türkçesi s. 56.

⁵³ es-Sâlimî, *Temhîd*, s. 362.

⁵⁴ Karş. el-İrakî, *Fıraku’l-Müfterika*, s. 98-114; Türkçesi s. 87-100; es-Sâlimî, *Temhîd*, s. 362-378.

kaynağının *Temhîd* olup olamayacağı sorusu akla gelmektedir. Ancak hem fırka isimlerinin verilmesinde hem de firkaların detaylı bir şekilde sunumu ve görüşlerine cevaplar verilmesinde *Fıraku'l-Müfterika*, *Temhîd*'den ayrılmaktadır. Bu durumda her ne kadar *Fıraku'l-Müfterika*'nın kaynağı *Temhîd* olabileceği gibi *Temhîd*'in de kaynağını oluşturan başka bir kaynak olabilir.

Sonuç olarak, ana firkaları Nâsıbiyye, Ravâfiz, Kaderiyye, Cebriyye, Müşebbihe, Muattıla olarak belirleyen ilk kişi belki Osman el-Kirmânî el-İrakî değildir. Ancak bugün elimizdeki mevcut eserler muvacehesinde ana firkaları bu şekilde belirleyerek 6×12'li formülüne binaen yetmiş iki fırkayı tespit eden, onlar hakkında daha kapsamlı bilgiler sunan ve onların her bir görüşüne cevaplar vermek suretiyle Doğu Hanefî fırak geleneğinin genel özelliklerine riayet eden bir kişi olmuştur.

3.3. FIRAKU'L-MÜFTERİKA'NIN KENDİNDEN SONRAKİ FIRAK ESERLERİ İLE KARŞILAŞTIRILMASI

Fıraku'l-Müfterika'yı kendisinden önceki eserlerle karşılaştırmanın maksadı kendisinden önce yazılmış eserlerden etkilenmiş olsa bile onlardan farklı olduğu yönleri ortaya koyarak gelenek içerisindeki önemini ortaya çıkarmak idi. Kendisinden sonraki eserler ile karşılaştırmanın amacı ise kendisinden sonra yazılmış eserlere kaynaklık yapıp yapmadığını tespit etmektir.

3.3.1. Tezkiratü'l-Mezâhib

Tezkiratü'l-Mezâhib, vefat tarihi tam olarak bilinmeyen İbnü's-Serrâc adlı bir kişi tarafından kaleme alınmıştır.⁵⁵ Yedi bâbtan oluşan bu risalenin ilk bâbında müellif,

⁵⁵ Risaleyi Burdur Kütüphanesi'nde 437 numarada kayıtlı bir mecmua içinde tespit eden Fırlalı, risalede verilen bazı bilgilerden hareketle müellifin en erken VI./XII. asırdan sonra yaşamış olabileceğini belirtmektedir. Bkz. Ethem Ruhi Fırlalı, "Burdur Kütüphanesinde Bulunan Bir Risale: Tezkiratü'l-Mezâhib", **İslami İlimler Enstitüsü Dergisi**, S. II, Ankara, 1975, s. 99. Gömbeyaz ise, bu kişinin kimliği hakkında iki kişinin ismini vererek "risalenin müellifinin bu iki kişiden birinin olabileceği gibi başka bir müellife de ait olabileceğini" belirtmektedir. Bunlardan en erken olanının vefat tarihi 747'dir. Bkz. Gömbeyaz, **İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri**, s. 144-145. İbnü's-Serrac'ın vefat tarihinin

Abdullah b. Abbas'tan rivâyet edilen Ehl-i Sünnet ve'l Cemâatin üzerinde birleştiği sekiz şartı saymaktadır.⁵⁶ Kurtuluşa erecek olan fırka Ehl-i Sünnet ve'l Cemâat iken onun dışındaki yetmiş iki sapık fırka helak olacaktır.

6×12 formülü kullanılarak tasnif edilen risalede ana fırkalar, Ebû Mutî' en-Nesefî'nin ana fırkalarına uygun olarak küçük bir sıra değişikliğiyle Ravâfız, Hâriciyye, Cebriyye, Kaderiyye, Cehmiyye ve Mürcie şeklinde belirlenmiştir. Bunlardan her biri on iki alt fırkaya ayrılmıştır. Genellikle ana fırkaların üzerinde birleştikleri meseleler üzerinde durulduktan sonra alt fırkaların görüşlerinin verilmesine geçilir. Ancak alt fırkaların görüşleri, Mutezile alt fırkası hariç tek cümleyi geçmez ve bunlara herhangi bir cevap verilmez. Hâriciyye'nin alt kolu olan Mu'tezile alt fırkası, *er-Redd*'de Hz. Ali ve Hz. Muaviye'nin durumunu konu edinen yine Hâriciyye'nin alt kolu olan Mu'teziliyye fırkası ile hiçbir benzerlik göstermez. Buradaki bilgiler *er-Redd*'de Kaderiyye'nin alt fırkası olan Mu'tezile ile *Fıraku'l-Müfterika*'da yine Kaderiyye'nin alt fırkası olan Vâsiliyye ve Amriyye fırkası için söylenenlere benzemektedir.⁵⁷ Fakat risaledeki bilgiler her iki eserde geçen bilgilerden daha fazladır.

Risalenin sonunda yetmiş ikili fırka tasnifinin dışında yedi fırkadan daha bahsedilmektedir. Bunlar, Kerrâmiyye, Dehriyye, Sâbiliyye, İbâhiyye, Bâtniyye, İbrâhimiyye ve Eş'âriyye fırkalarıdır.

kesin olarak bilinmemesi nedeniyle *Tezkiratü'l-Mezâhib*, bu tahminler ışında *Fıraku'l-Müfterika*'nın kendinden sonraki eserler arasında ele alındı.

⁵⁶ Bu şartları şu şekilde özetleyebiliriz. 1. Dört halifenin hilafet sırasına göre birbirlerine üstün olmaları (tafdil), 2. Beytül-Makdis ile Kabe'nin ta'zim edilmesi, 3. Meshler üzerine meshin cevazı, 4. Aşere-i Mübeşşere dışında bir kimsenin durumu hakkında şahadette bulunmama, 5. İyi kötü herkesin arkasında namaz kılmak, 6. Hayır ve şerrin Allah'tan olması, 7. Ehl-i Kible'den iyi, fasık, asinin cenaze namazının kılınması, 8. Adil olsun zalim olsun Ulu'l-emre itaat. Bkz. Fığlalı, "Burdur Kütüphanesinde Bulunan Bir Risale", s. 103-104. *Kenzü'l-Hafî*'nin Ebû Bekir ve Ömer'in menkıbeleri hakkında olan beşinci bâbında yine aynı şekilde bu rivâyet geçmektedir. On tane olan bu şartlar şunlardır. 1. Kadere iman etmek, 2. Ebû Bekir ve Ömer'i sevmek, 3. Nebi (s.a)'dan sonra o ikisini üstün görmek (tafdil), 4. İyi kötü herkesin arkasında namaz kılmak, 5. Bütün imamlarla cihat etmek, 6. Günahı sebebiyle ehl-i kiblede kimseyi tekfir etmemek, 7. Ashab-ı Rasûl'den herkesi hayırla anmak, 8. Ehl-i kiblede hiç kimsenin ateşte olduğuna şahitlik etmemek, 9. Ehl-i kiblede ölen kimsenin namazını kılmak, 10. Meshler üzerine mesh etmek. Bkz. *Kenzü'l-Hafî*, vr. 14b.

⁵⁷ Karş. Fığlalı, "Burdur Kütüphanesinde Bulunan Bir Risale", s. 109; Ebû Mutî', *er-Redd*, s. 165, 191; el-İrakî, *Fıraku'l-Müfterika*, s. 47; Türkçesi s. 44.

Risalede geçen fırka isimlerinin⁵⁸ ve verilen malumatların büyük çoğunluğu *er-Redd* ile benzeşmesine rağmen aralarında bazı farklılıklar vardır. Örneğin, Ezrâkiyye, Zeydiyye, İmâmiyye, Meymûniyye, Şâkkiyye gibi fırkalar isim olarak hem *er-Redd* hem *Fıraku'l-Müfterika* ile aynı olmasına rağmen verilen bilgiler her iki eserden de farklıdır.⁵⁹ Habsiyye ve Râzikiyye fırkaları ise gerek isim olarak gerek verilen malumatlar olarak her iki eserde de geçmemektedir. Sonuç olarak hem ana fırkaların tespit edilmesinin hem de verilen bilgilerin büyük oranda *er-Redd* ile benzeşmesinden hareketle bu risalenin kaynağı *Fıraku'l-Müfterika*'dan çok *er-Redd* olmalıdır. Ancak sadece ondan istifade edilmeyerek farklı kaynaklardan da yararlandığını belirtmek gerekmektedir.

3.3.2. Marifetü'l-Mezâhib

Celaliyye Medresesi'nde Nazzam olarak bilinen müderris Mahmud Tâhir Gazzâlî tarafından yazılan *Marifetü'l-Mezâhib*, Ali Asgar Hikmet tarafından neşredilmiştir. Nâşirin, bulunduğu nüshaların en erken olanının 1044/1634 tarihli olmasından hareketle müellifin vefat tarihinin bu tarihten önce olması gerekmektedir. Ancak Gömbeyaz, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi'nde bulunduğu istinsah tarihi 960/1553 olan nüsha ile tarihi biraz daha erkene çekmektedir.⁶⁰

Tezkiratü'l-Mezâhib'e birçok yönden benzeyen *Marifetü'l-Mezâhib*'te yedi bâbtan oluşmaktadır. Yine aynı şekilde ilk bâbta Abdullah b. Abbas'tan rivâyet edilen Ehl-i Sünnet ve'l Cemâatin üzerinde birleştiği şartlar sayılır ancak bu şartlar *Tezkiratü'l-*

⁵⁸ *er-Redd*'de geçen Kâsitiyye, Mennâniyye, Kesbiyye, Mültezikiyye fırkaları *Tezkiratü'l-Mezâhib*'te Nâsitiyye Mutmainniyye, Kesbiyye, Müterâfiyye şeklinde geçmektedir. Fakat benzer bilgiler ihtiva ettiklerinden dolayı bu fırkalar muhtemelen aynı fırkalara karşılık gelmektedir.

⁵⁹ Örneğin *Tezkiratü'l-Mezâhib*'te Râfiziyye'nin alt kolu olan İmâmiyye göre, “facirin arkasında namaz kılınmaz ve imametin Beni Haşim'de olması caizdir”. *er-Redd*'de ve *Fıraku'l-Müfterika*'da ise “dünya gizli ya da açık imamsız kalmaz. Bu imam Hz. Hüseyin soyundan gelir ve onu tanımadan ölen kimse cahiliyyede ölmüş gibidir.” Karş. Fığlalı, “Burdur Kütüphanesinde Bulunan Bir Risale”, s. 107; Ebû Mutî, *er-Redd*, s. 176-177; el-İrakî, *Fıraku'l-Müfterika*, s. 34-35; Türkçesi s. 33.

⁶⁰ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, s. 146.

Mezâhib'te sekiz madde iken burada on maddedir.⁶¹ Kurtuluşa eren fırka sevadü'l-a'zamdır. Sevadü'l-a'zam ise ehl-i sünnet ve'l cemâattir. Râfıza, Hâriciyye, Cebriyye, Kaderiyye, Cehmiyye ve Mürcie ana fırkalarının her birinden on iki alt fırka türemiştir. Genellikle ana fırkaların ortak görüşleri verildikten sonra alt fırkaların görüşlerine geçilmiştir. Alt fırkaların görüşleri de tek bir cümle ile özetlenerek herhangi bir cevap verilmemiştir. Hâriciyye'nin alt kolu olan Mu'teziliyye fırkası hakkında verilen bilgiler oldukça detaylıdır. Eserin sonunda yine aynı şekilde yetmiş ikili fırka tasnifinin dışında Kerrâmiyye, Dehriyye, Habâbiliyye,⁶² İbâhiyye, Bâtıniyye, Berâhimiyye ve Eş'âriyye adlı yedi fırkadan daha bahsedilmektedir.

Benzerliklerinin daha fazla olmasına rağmen *Marifetü'l-Mezâhib*'te geçen fırkaların bazıları hem isim hem içerik olarak *Tezkiratü'l-Mezâhib*'ten farklıdır. *Marifetü'l-Mezâhib*'te geçen Ebteriyeye, Tenâsühiyye, Mütmeniyye, Ehadiyye gibi fırkalar *Tezkiratü'l-Mezâhib*'te sırasıyla Eydiyye, Mütênâsihiyye, Mütma'inniyye, Ahmediyye şeklinde ve hemen hemen benzer bilgilerle geçmektedir. Şerikiyye, Ameliyye gibi fırkalar her iki eserde de aynı isimle anılmasına rağmen farklı bilgiler ihtiva etmektedirler.⁶³ *Tezkiratü'l-Mezâhib*'te geçen Râzikiyye fırkası *Marifetü'l-Mezâhib*'te Zenâdîka şeklinde ama aynı görüşlerle geçmektedir. *Tezkiratü'l-Mezâhib*'te Tevrat'ı inkâr eden Habsiyye fırkası yerine *Marifetü'l-Mezâhib*'te malların paylaşılmayacağını savunan ve mirası kabul etmeyen Habsiyye fırkası, *er-Redd*'de geçen Haşebiyye fırkası ile uyumludur.⁶⁴

⁶¹*Tezkiratü'l-Mezâhib*'in birinci şartı olan "dört halifenin hilafet sırasına göre birbirlerine üstün olmaları" şartı *Marifetü'l-Mezâhib*'te "Ebû Bekir ve Ömer'in üstün olması" ve "Osman ve Ali'nin sevilmesi" şeklinde iki şarttır. Diğeri de "namaz ve zekâtın eda edilmesidir." Bkz. Muhammed Tâhir Gazzâlî, "Marifetü'l-Mezâhib", thk. Ali Asgar Hikmet, **el-Fikru'l-Arabî**, C. VII, S. 41, 1986, s. 11-12.

⁶²*Tezkiratü'l-Mezâhib*'te Sâbiliyye olarak geçmektedir.

⁶³Örneğin Kaderiyye'nin alt kolu olan Şerikiyye fırkası hakkında *Tezkiratü'l-Mezâhib*'te "kul imanı işlemiştir ve o Allah'ın mahlukudur" şeklinde, *Marifetü'l-Mezâhib*'te "iman mahluk değildir" şeklinde farklı bilgiler vardır. Karş. Fığlalı, "Burdur Kütüphanesinde Bulunan Bir Risale", s. 112; Gazzâlî, "Marifetü'l-Mezâhib", s. 17.

⁶⁴Fığlalı, "Burdur Kütüphanesinde Bulunan Bir Risale", s. 111; Gazzâlî, "Marifetü'l-Mezâhib", s. 16; Ebû Mutî', **er-Redd**, s. 221.

Sonuç olarak *Tezkiratü'l-Mezâhib* ve *Marifetü'l-Mezâhib* arasında bazı eksikliklerin ve bazı farklılıkların olmasına rağmen benzerliklerin çokluğundan hareketle bu iki eserden biri diğerinin kaynağı olabilir ya da her ikisi ortak bir kaynağı kullanmış olabilir. *Tezkiratü'l-Mezâhib*'in kaynağı konusunda yukarıda ifade edildiği üzere *Marifetü'l-Mezâhib*'in kaynağının da *Fıraku'l-Müfterika* olması zor bir ihtimaldir. Çünkü her iki eserde de ana fırkaların tespit edilmesi ve fırkaları sunulması *Fıraku'l-Müfterika*'dan farklıdır. Bu eserlerin müellifleri *Fıraku'l-Müfterika*'yı görmüş olsalar bile ana kaynak olarak *Fıraku'l-Müfterika*'yı kullanmadıkları açıktır.

3.3.3. Makalât fî Beyâni Ehli'l-Bid'a ve'd-Dalâlât

İbn Kemalpaşa'nın (940/1534) bu fırak risalesi Doğu Hanefî fırak geleneğinin genel özelliklerini yansıtan bir risaledir. 6×12'li tasnif sistemine göre oluşturulan bu risalede, Cehmiyye fırkasına bir fırka daha eklenerek sayı 13'e çıkarılırken Mürcie fırkasından da bir fırka eksiltiyle sayı 11'e düşürülerek tasnif sisteminde bu şekilde bir değişikliğe gidilmiştir.

Müellif ana fırkaların cemâate muhalif olan ortak görüşlerini kısaca özetlemektedir. Buna göre, Harûriyye Ali'den teberi ederek onu tekfir ederler. Râfiziyye Ali'yi sevmeye aşırı giderek onun dışındakileri reddederler. Cebriyye, kötülükleri Allah'a nisbet ederek kulları günahlardan kurtarırlar. Cehmiyye, Allah'ın sıfatlarını inkâr ederek O'nu şey olmayana benzetirler. Mürcie, amelsiz imanı kabul ederek küfürle birlikte iyiliğin fayda vermeyeceği gibi imanla birlikte kötülüğün zarar vermeyeceğini iddia ederler.⁶⁵ Daha sonra alt fırkaların görüşleri ortaya konularak onlara cemâatin reddiyeleri verilmektedir.

er-Redd'e büyük ölçüde benzeyen bu risale, birkaç noktada ondan farklılaşmaktadır. Örneğin *er-Redd*'de geçen Cehmiyye'nin alt kolu Lafziyye fırkası çıkarılarak burada

⁶⁵ Şemseddin Ahmed b. Süleyman b. Kemalpaşa, "Makalât fî Beyâni ehli'l-Bid'a ve'd-Dalâlât", **Hams Resâil fî'l-Fark ve'l-Mezâhib** adlı eserin içerisinde, thk. Seyit Bahcivan, Kahire, Darü's-Selam, 2005, s. 86-87. İncelemekte olduğumuz bu risalenin, genel özellikleri tespit ve tahlil edilerek Türkçe tercümesi yapılmıştır. Bkz. Muzaffer Tan, "Geç Dönem Hanefî-Mâturîdî Fırak Geleneği Bağlamında Bir Risale", s. 181-202.

yerine Bustâniyye ve Münkiriyye⁶⁶ fırkaları getirilmiştir. Risalede Mürchie'nin alt kolundan olan Sârıkiyye, Râsıbiyye ve Muattlıyye fırkaları ise *er-Redd'*de yoktur. Bu fırkalar *Risâle fi Beyâni Gurûh'*ta benzer şekilde geçmektedir.⁶⁷ Bunlardan Sârıkiyye'nin görüşleri *Fıraku'l-Müfterika'*da aynı isimli firkanın görüşleri ile uyumludur.⁶⁸ Râsıbiyye fırkası hakkındaki bilgiler *Fıraku'l-Müfterika'*da Cebriyye'nin alt kolu olan Münkiriyye fırkasının görüşleri ile benzeşmektedir.⁶⁹

Kemalpaşazâde'nin bu risalesi Ebû Muti en-Neseff'nin eserine büyük oranda benzemektedir. Mâturîdî'ye nisbet edilen risale ile de arasında bir bağlantının olduğu gayet açıktır. Çünkü yukarıda örneklerini verdiğimiz üzere *er-Redd'*de geçmeyen bazı fırkalar, Mâturîdî'ye nisbet edilen risalede geçen fırkalar ile uyuşmaktadır. Bu durumda *er-Redd'*en temelde her iki eserin kaynağını teşkil etmekle birlikte başka kaynaklardan da istifade edildiği ortaya çıkmaktadır. Yukarıda örneğini verdiğimiz üzere *er-Redd'*de olmayıp *Fıraku'l-Müfterika'*da olan bazı fırkalar da vardır. Ancak sadece bunlardan hareketle *Makalat'*ın kaynağının *Fıraku'l-Müfterika* olduğunu söyleyemeyiz.

3.3.4. Tuhfetü'l-Mürşidîn

Birgivi'ye (981/1573) nisbet edilen *Tuhfetü'l-Mürşidîn* adlı risale, bu bölümde incelenen son risaledir. Risalede Ehl-i Sünnet ve'l Cemâatin bazı görüş ve inançları verildikten sonra batıl fırkaların tasnifine geçilmektedir. Altı tane olan ana fırkalar Kaderiyye, Cebriyye, Kerramiyye, Muattıla, Nevâsıb, Ravâfiz olarak belirlenerek bunların her birinin ortak görüşleri verilmiştir. Burada ana fırkaların Ebû Muti en-Neseff'nin belirlediği gibi değil, *Temhîd* ve *Fıraku'l-Müfterika'*da belirlendiği şekliyle geçtiğini görmekteyiz. Hem *Temhîd'*de hem *Fıraku'l-Müfterika'*da Müşebbihe ana fırkasının *Tuhfe'*de Kerrâmiyye şeklinde geçmesi ise dikkat çeken bir husustur. *Fıraku'l-Müfterika'*nın Müşebbihe ana fırkasının altında on üçüncü sırada olan Kerrâmiyye

⁶⁶ *Risale fi Beyâni Gurûh'*ta aynı isim ve benzer görüşlerle geçmektedir. Karş. Ak, "Risale fi Beyâni Gurûh", s. 306; ibn Kemalpaşa, "Makalât", s. 118.

⁶⁷ Karş. Ak, "Risale fi Beyâni Gurûh", s. 307-308; ibn Kemalpaşa, "Makalât", s. 120-121.

⁶⁸ Karş. el-İrakî, *Fıraku'l-Müfterika*, s. 82; Türkçesi s. 74; ibn Kemalpaşa, "Makalât", s. 120.

⁶⁹ Karş. el-İrakî, *Fıraku'l-Müfterika*, s. 72; Türkçesi s. 65; ibn Kemalpaşa, "Makalât", s. 120-121.

fırkası *Tuhfe*'de ana fırka olmuştur ancak diğer alt fırkalar aynı isim ve benzer görüşlerle korunmuştur.

Daha önce Doğu Hanefî fırak geleneğinin Ebû Hanîfe ile ilişkilendirilip ilişkilendirilemeyeceği konusunda geçtiği üzere *Tuhfe*'de 6×12'li fırka tasnifi Ebû Hanîfe'ye dayandırılmaktadır. Buna göre, İmamı-A'zam Ebû Hanîfe “bu zikredilen altı fırkadan her biri on iki fırkaya ayrılarak toplamları yetmiş iki eder ve onlardan her birinin başka bir görüşü ve başka bir bid'ati vardır.” demektedir.⁷⁰

Her bir ana fırkanın tam on iki tane olan alt fırkalarının görüşleri verilmiştir. Risalede bu fırkalara cevap olarak bazen “Allah'ın şu sözünü inkâr ederler...” veya “şu ayet ile batıldır.” şeklinde bir ayet, onların sözlerinin batıl olduğunu ispatlamak için delil olarak getirilmiştir. Risalenin verdiği malumatlar ve tasnif biçimi bakımından *Fıraku'l-Müfterika*'ya oldukça benzemesi sebebiyle risaleyi tercümesiyle birlikte neşreden Avni İlhan, bu risalenin “*Fıraku'l-Müfterika*'nın veya daha büyük bir ihtimalle *el-Fırak*'ın kötü bir şekilde iktibası olan bir başka eserin özeti olduğunu” ifade etmektedir.⁷¹

Ancak her ne kadar bu risale *Fıraku'l-Müfterika*'ya ana ve alt fırkaların belirlenmesi, fırkaların isimleri ve verilen malumatlar bakımından benziyor olsa da bazı farklılıklar mevcuttur. Örneğin, *Tuhfe*'de Şekkiyye, Hâzimiyye gibi fırkalar *Fıraku'l-Müfterika*'da Şâkkiyye, Hamziyye olarak küçük isim farklılıklarıyla geçmektedir. *Tuhfe*'de Bâtıniyye, Kizbiyye *Fıraku'l-Müfterika*'da Gurâbiyye, Kûziyye gibi fırkalar farklı isimlere ama benzer görüşlere sahip fırkalardır.⁷² “Cisimleri Allah'ın yarattığını ve her cismin de kendi arazını yarattığını” savunan fırka, *Tuhfe*'de Muammeriyye olarak geçerken *Fıraku'l-Müfterika*'da Hüzeyliyye olarak geçmektedir.⁷³ Câhızıyye, Yemâmiyye, Hafsiyye, Mukanna'ıyye gibi fırkalar ise *Fıraku'l-Müfterika*'da yoktur.

⁷⁰ İlhan, “Birgili Mehmet Efendi ve Mezhepler Tarihi ile İlgili Risalesi”, s. 200.

⁷¹ a.m., s. 176.

⁷² Karş. a.m., s. 212-213; el-İrakî, **Fıraku'l-Müfterika**, s. 18, 32; Türkçesi s. 19, 31-32.

⁷³ Karş. İlhan, “Birgili Mehmet Efendi ve Mezhepler Tarihi ile İlgili Risalesi”, s. 201; el-İrakî, **Fıraku'l-Müfterika**, s. 49; Türkçesi s. 45. Bir diğer örnek olarak “ahdi bozan kimsenin cezası hak etmediğini”

Nitekim *Tuhfe*'nin kaynağı doğrudan *Fıraku'l-Müfterika* olabileceği gibi örnekleri verilen farklılıklar sebebiyle onun da dayandığı veya ondan yararlanan başka bir kaynak olabilir. Ancak şu an için *Fıraku'l-Müfterika*'dan başka bir eserin *Tuhfe*'nin kaynağı olup olmadığını bilmiyoruz. Bu nedenle *Tuhfe*'yi *Fıraku'l-Müfterika*'nın özeti şeklinde kabul edebiliriz.

3.4. DEĞERLENDİRME

Fıraku'l-Müfterika'nın Doğu Hanefi fırak geleneğindeki yerini ve önemini tespit etmek amacıyla geleneğin bazı eserleriyle *Fıraku'l-Müfterika*'nın karşılaştırılması yukarıda yapıldı. Bu eserlerden *er-Redd*, *Beyâni Gurûh*, *Tezkiratü'l-Mezâhib*, *Marifetü'l-Mezâhib*, *Makalât* ana fırkaların belirlenmesi ve alt fırkaların tespit edilmesi konusunda büyük oranda birbirlerine benzemektedirler. Sıralamada bazı değişiklikler olmasına rağmen bu eserlerde ana fırkalar Harûriyye,⁷⁴ Râfiziyye, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye, Mürcie şeklindedir. *Temhîd*, *Fıraku'l-Müfterika* ve *Tuhfe*'de ise sıralama farkı olsa da ana fırkalar Râfiziyye, Nâsıbiyye, Kaderiyye, Cebriyye, Müşebbihe,⁷⁵ Muattıla şeklinde belirlenmiştir.

Doğu Hanefi fırak geleneğinin en eski eseri olması hasebiyle *er-Redd* veya onun da kaynağını oluşturan başka bir eser, burada zikredilen bütün eserlerin kaynağı olabilir. Fakat yukarıda örneklerle açıkladığımız üzere bazı fırka isimleri ve verilen malumatlarda bu eserler, *er-Redd*'den farklılaşabilmektedirler. Bu durumda bu eserlerin farklı kaynaklardan da beslendiği söylenebilir

Ana fırkaların Râfiziyye, Nâsıbiyye, Kaderiyye, Cebriyye, Müşebbihe, Muattıla olarak belirlendiği *Temhîd* ise, bu yönüyle *er-Redd*'den ayrılmaktadır. *Temhîd*'de ana

savunan fırka *Tuhfe*'de Hayyâtiyye olarak geçerken *Fıraku'l-Müfterika*'da Nâkısıyye olarak geçmektedir. Karş. İlhan, "Birgili Mehmet Efendi ve Mezhepler Tarihi ile İlgili Risalesi", s. 202; el-İrakî, **Fıraku'l-Müfterika**, s. 58-59; Türkçesi s. 55.

⁷⁴*Tezkiratü'l-Mezâhib* ve *Marifetü'l-Mezâhib*'te Hâriciyye olarak geçmektedir.

⁷⁵*Tuhfe*'de Kerramiyye olarak geçmektedir. *Fıraku'l-Müfterika*'da Müşebbihe ana fırkasının altında on üçüncü sırada olan Kerramiyye fırkası *Tuhfe*'de ana fırka olmuştur ancak diğer alt fırkalar korunmuştur.

firkaların tespit edilmesi Ebû Hanîfe ile ilişkilendirilmektedir.⁷⁶ Ancak *er-Redd*'de böyle bir ilişki söz konusu değildir ve ana firkalar rivâyetten farklı olarak belirlenmiştir. Ebû Mutî en-Neseî'nin bu rivâyeti kullanmamasının nedeni daha önce ifade edildiği gibi ya bu rivâyeti bilmiyor olması veya bildiği halde rivâyete uymayarak kendi tasarrufunu kullanmak yoluna gitmesi ya da kendisinden sonraki bir dönemde böyle bir rivâyet ortaya çıkmış olmasıdır.

Temhîd'de ana firkalar belirlenmiş ancak alt firkaların isimleri belirlenmeyerek sadece görüşleri verilmekle yetinilmiştir. Alt firkalarının isimlerinin de belirlendiği *Fıraku'l-Müfterika*'da ana firkalar, *Temhîd*'de olduğu gibi Ebû Hanîfe ile ilişkilendirilmektedir.⁷⁷ Ana firkaların belirlenmesi noktasında *Fıraku'l-Müfterika*'da, *er-Redd* kaynak olarak kullanılmamıştır. Kullanılan kaynak ise, *Temhîd* veya onun da yararlandığı ya da ondan yararlanan başka bir kaynak olabilir. Hem *Temhîd*'de hem *Fıraku'l-Müfterika*'da diğer dinlere de yer verilmesi yukarıda karşılaştırılması yapılan eserlerde olmayan bir durumdur. *Fıraku'l-Müfterika*'da “kâfirlerin sınıfları” yirmi iken *Temhîd*'de insanoğlu on üç firkadır. Bunlardan biri Müslümanlar, diğer on ikisi sapmış firkalardır.

Fıraku'l-Müfterika ile *Temhîd* verilen malumatlar konusunda bazen birbirlerinden farklılaşabilmektedirler. Yukarıda örneğinin verildiği üzere *Temhîd*'de bir ana firkanın altında zikredilen görüşler, *Fıraku'l-Müfterika*'da aynı ana firkanın altında zikredilen firkaların görüşleri arasında geçmemekte veya *Fıraku'l-Müfterika*'da bir ana firkanın altındaki firkaların görüşleri *Temhîd*'de aynı ana firkanın altındaki görüşler arasında olmamaktadır. Aralarında bu gibi farkların olması ve alt firkaların isimlerinin de verilmesi nedeniyle *Fıraku'l-Müfterika*'nın kaynağı *Temhîd* olsa bile farklı kaynaklardan yararlandığı açıktır.

⁷⁶ es-Sâlimî, *Temhîd*, s. 345.

⁷⁷ el-İrakî, *Fıraku'l-Müfterika*, s. 8; Türkçesi s. 9.

Ana fırkaların *Temhîd*'deki gibi belirlendiği bir diğer eser *Tuhfe*'dir. *Temhîd*'de ve *Fıraku'l-Müfterika*'da ana fırkaların ismi Ebû Hanîfe'ye dayandırılırken *Tuhfe*'de de benzer şekilde 6×12'lik tasnif sistemi Ebû Hanîfe'ye dayandırılmaktadır. Fırka tasnifinin bu üç eserde de Ebû Hanîfe'ye dayandırılması dikkat çekici bir husustur.

Tuhfe, fırkaların isimleri, sunumu ve verilen malumatlar konusunda *Fıraku'l-Müfterika*'ya büyük oranda benzemektedir. Bundan dolayı yukarıda geçtiği üzere bazı araştırmacılar, *Tuhfe* için *Fıraku'l-Müfterika*'nın veya onu kaynak olarak kullanan başka bir eserin kötü bir kopyası olduğu ifadesini kullanmaktadırlar.⁷⁸ Anlaşılan o ki, *Fıraku'l-Müfterika*'nın fırka tasnif sistemi kendisinden sonraki bazı müellifler tarafından kabul görmüştür.

Ana fırkaların sayısının altı, her bir ana fırkanın on iki alt fırkaya ayrılması, fırkaların görüşlerinin verilerek bunlara cevaplar verilmesi geleneği Ebû Muti en-Neseffî ile başlamıştır. Ondan daha önce böyle bir fırka tasnif sisteminin olup olmadığı sorusu şu an için cevapsız kalmaktadır. Ebû Muti en-Neseffî'nin fırka tasnif sistemi, Doğu Hanefî fırak geleneğinin diğer müellifleri tarafından bir şekilde benimsendiği anlaşılmaktadır. *Beyâni Gurûh*, *Tezkiratü'l-Mezâhib*, *Marîfetü'l-Mezâhib*, *Makalât*'ın müellifleri *er-Redd*'in tasnif sistemine daha sadık kalmaktadır. *Temhîd*, *Fıraku'l-Müfterika* ve *Tuhfe*'nin müellifleri ise *er-Redd*'in tasnif sistemini şekil olarak takip etseler de verilen malumatlar konusunda ondan oldukça farklılaşabilmişlerdir. *Fıraku'l-Müfterika*'da yaygın olan *er-Redd*'in tasnif sisteminden farklı olarak hem içerik hem de diğer dinlere yer verilmesi bağlamında kendine özgü bir tasnif sistemi uygulanmıştır.

⁷⁸ İlhan, "Birgili Mehmet Efendi ve Mezhepler Tarihi ile İlgili Risalesi", s. 176.

SONUÇ

İslam fırak literatürünün kendi içinde müstakil geleneklere ayrılabilceği düşüncesinden hareketle, bu geleneklerin hangileri olduğunun tespit edilmesi hususunda bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu geleneklerden biçim, yapı ve kullanılan fırak malzemesi bakımından diğerlerinden ayrılan Doğu Hanefî fırak geleneği, İslam fırak literatürü açısından oldukça önemlidir. 6×12'lik tasnif şekli, kurtuluşa eren fırkanın Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat olması, ana ve alt fırkalarının görüşlerinin verilerek bunların cevaplandırılması, fırka isimlerinin sonuna "iyye" nisbesinin eklenmesi vs. Doğu Hanefî fırak geleneğinin en belirgin özelliklerindedir.

Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin *Fıraku'l-Müfterika*'sı ise Doğu Hanefî fırak geleneğinin en belirgin özelliklerini kendisinde barındırması hasebiyle gelenek içerisinde ayrı bir yere sahiptir. Ancak bugüne kadar Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin *Fıraku'l-Müfterika* adlı eseri fırka tasnifi açısından çalışılmamıştır.

Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin hayatı ve vefat tarihi ile ilgili malumatlar sınırlı olsa da araştırmacılar bu konuda birtakım tahminlerde bulunmuşlardır. Bazıları onun hicrî altıncı asrın başlarında yaşadığını, bazıları ise hicrî altıncı asırdan muahhar bir dönemde yaşadığını ileri sürmüşlerdir. İşte bu çalışmada bu tartışmalar netleştirilerek Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin 642/1245 yılında vefat ettiği tespit edilmiştir. O, hadis, tasavvuf, kelim, edebiyat ve bunların dışında birçok konuda kitap tasnif etmiştir.

Gömbeyaz'ın doktora çalışmasında Kastamonu ve Riyad Yazma Eserler Kütüphanesi'nde bulunduğu ve bu çalışma sırasında Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi'nde farklı nüshalarının tespit edildiği *Kenzü'l-Hafî fi İhtiyarati's-Safî*, Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin tasnif ettiği kitaplardan biridir. *Kenzü'l-Hafî*'nin ortaya çıkması birtakım yeni bilgilerin elde edilmesine olanak sağlamıştır. Bu bilgilerin en önemlisi, bugüne kadar mütakil bir fırak eseri olarak bilinen *Fıraku'l-Müfterika*'nın

aslında *Kenzü'l-Hafî*'nin 115. bâbını teşkil ettiğinin anlaşılmasıdır. Ancak zamanla bu bâbın, müstakil olarak istinsah edildiği görülmektedir.

Aslen Kirmanlı olan Osman el-Kirmânî el-İrakî, Şiraz'da doğup büyümüştür. Buradaki Sungurî (السنقرى) Camii'nde elli yıl hutbe vermiştir. Birçok ilimde kitapları vardır. Yüz dört yaşında iken 642 yılında vefat etmiştir. Osman el-Kirmânî el-İrakî, *Kenzü'l-Hafî*'nin iman konusuyla başladığı birinci bâbında, bir fasıl açarak mükellef bir kulun inanç olarak üzerine düşen şeyleri sıralamaktadır. *Fıkhü'l-Ekber*'in özeti gibi olan bu kısımda, ulûhiyet bahsinden başlayarak Hulefa-i Râşidin'in halifeliklerinin sabit olduğuna inanmaya kadar birçok meseleyi ele almıştır. *Kenzü'l-Hafî*, iman konusuyla başlayıp, ilk dört halifenin, ehli beytin ve diğer sahabilerin faziletleri, İmam-ı Ebû Hanîfe'nin, İmam-ı Şâfi'nin faziletleri, bazı ibadetlerin, önemli gün ve gecelerin faziletleriyle devam etmektedir. Ayrıca çeşitli ahlaki, tasavvufî ve itikâdî konuların ele alındığı bir eserdir.

Fırka merkezli tasnif metodunun belirlendiği *Fıraku'l-Müfterika*'da Doğu Hanefî fırak geleneğinin özelliklerine uygun olarak 6×12'lik tasnif şekli benimsenmiştir. Buna göre, ana firkaları sayısı altı, alt firkaların sayısı ise on ikidir. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat ise kurtuluşa eren çoğunluktur. Ana ve alt firkaların görüşleri verildikten sonra bunların her birine Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâatin eleştirileri sunulmuştur. Osman el-Kirmânî el-İrakî, İslam firkalarının sayısını yetmiş üçte sabitlemeye çalışmıştır. Ancak onun bazen bir firkanın birden fazla ismini vererek, bazen aynı firkaları tekrar ederek, bazen ana firkanın on iki alt koluna bir iki fırka daha ekleyerek yetmiş üç firkalı tasnif sistemini uygulamada zorlandığı görülmektedir. Son derece taraflı ve reddiyeci bir dil kullanılarak, sapık firkaların belirlenmesi ve halkın bunlardan uzak tutulması, *Fıraku'l-Müfterika*'nın yazılış amacıdır. Metodolojik olarak birçok problemi içinde barındıran *Fıraku'l-Müfterika*, yetmiş üç firkalı tasnifleri makalat yazımı için bir *yazım formu* olarak düşündüğümüzde ise oldukça önemlidir.

Fıraku'l-Müfterika'da diğer dinlere de yer verilmesi, *Temhîd* hariç Doğu Hanefî fırak geleneğindeki diğer eserlerde olmayan bir durumdur. Ancak burada sayılan yirmi sınıfın görüşlerinden sadece bir iki cümle ile bahsedilmektedir. Yirminci sınıf olan Bâtıniyye üzerinde ise, *Fıraku'l-Müfterika*'nın tamamında, hiçbir fırkanın anlatımında olmadığı kadar detaylı bir şekilde durulmaktadır. Hatta *Fıraku'l-Müfterika*'nın sonunda "kâfirler ve sınıfları" başlığının açılmasının sebebinin Bâtıniyye olduğu, bu sınıfın İslami fırkalar içinde değerlendirilmeye layık görülmeyle kâfirler arasında sayılması gerektiğini göstermek üzere yazılmış olduğu düşüncesine sevk etmektedir.

Doğu Hanefî fırak geleneğinin elimizde bulunan en eski örneği Ebû Mutî en-Nesefî'nin *er-Redd*'idir. Bu sebeple *er-Redd*, geleneğin kendisinden sonraki eserlerine şekil ve içerik olarak ilham vermiştir. *Beyânî Gurûh*, *Tezkiratü'l-Mezâhib*, *Marifetü'l-Mezâhib*, *Makalât*'ın müellifleri, farklı kaynaklardan yararlı olsalar bile onların ana kaynak olarak *er-Redd*'i kullandıkları açıktır. Hatta ondan özetlemek suretiyle nakletmişlerdir, denilebilir.

Tezkiratü'l-Mezâhib, *Marifetü'l-Mezâhib* ve *Makalât*'ta nadir de olsa *er-Redd*'de olmayıp *Fıraku'l-Müfterika*'da olan fırkalar vardır. Ancak sadece bu fırkalardan hareketle, bu eserlerin müelliflerinin kaynak olarak *Fıraku'l-Müfterika*'dan istifade ettiklerini söylemek zordur. Bu müelliflerin *Fıraku'l-Müfterika*'yı görmüş olma ihtimalleri varsa da onlar kaynak olarak *er-Redd*'i kullanmayı tercih etmişlerdir.

Doğu Hanefî fırak geleneğinin bu eserlerinden farklı olarak *Temhîd*, *Fıraku'l-Müfterika* ve *Tuhfe* arasında biçim ve içerik bakımından bir benzerlik olduğu dikkat çekmektedir. Bu eserlerin müellifleri ise, şekil olarak *er-Redd*'i takip etseler de 6×12'lik tasnif sisteminin Ebû Hanîfe ile ilişkilendirilmesi ve ana fırkaların bu ilişkilendirmeye dayalı olarak belirlenmesi noktasında ondan ayrılmaktadırlar.

Temhîd'de ana fırkalar Râfiziyye, Nâsıbiyye, Kaderiyye, Cebriyye, Müşebbihe, Muattıla şeklindedir. Bu ana fırkaların her birinin on iki alt kola ayrıldığı ifade

edilmesine rağmen onların isimleri verilmeyip sadece görüşleri verilmiştir. Ana firkaların bu şekilde belirlenmesi, *Temhîd*'den sonra *Fıraku'l-Müfrefrika*'da karşımıza çıkmaktadır. Her iki eserde de diğer dinlere yer verilmesi, geleneğin diğer eserlerinde olmayan bir durumdur. Bu bağlamda *Fıraku'l-Müfrefrika*'nın kaynağı *Temhîd* veya onun da dayandığı ya da onu kaynak olarak kullanan başka bir eser olabilir. Ancak *Fıraku'l-Müfrefrika*'da alt firkaların isimleri de verilmekte ve bazen her iki eserin firkalar hakkında verdikleri bilgiler farklılaşabilmektedir. Ana firkaları bu şekilde belirleyen ilk kişi Osman el-Kirmânî el-İrakî değilse de *Fıraku'l-Müfrefrika*, alt firkaların isimlerinin belirlenmesi, onlar hakkında verilen malumatlar ve onlara verilen cevaplar konusunda önemli bir yere sahiptir. *er-Redd*'i görme ihtimali yüksek olan Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin ana firkaları ondaki gibi değil de *Temhîd*'dekine benzer bir şekilde belirlemesi dikkat çekici bir husustur.

Ana firkaların bu şekilde belirlendiği bir diğer eser *Tuhfe*'dir. Aralarındaki tek fark Müşebbihe ana fırkasının yerine Kerramiyye ana fırkası getirilmiştir. *Fıraku'l-Müfrefrika*'da Müşebbihe ana fırkasının altında on üçüncü sırada olan Kerramiyye fırkası *Tuhfe*'de ana fırka olmuştur ancak diğer alt firkalar korunmuştur. *Tuhfe*, firkaların isimleri, sunumu ve verilen malumatlar konusunda *Fıraku'l-Müfrefrika*'ya oldukça benzemektedir. Ancak aralarında az da olsa bazı farklılıklar vardır. Bu nedenle *Tuhfe*'nin kaynağı *Fıraku'l-Müfrefrika* olabileceği gibi onun da dayandığı veya onu kaynak olarak kullanan başka bir eser olabilir. Ancak şu an elimizde *Tuhfe*'nin kaynağı olarak gösterebileceğimiz eser, *Fıraku'l-Müfrefrika*'dır. Aralarındaki benzerliklerin çok olmasından dolayı *Tuhfe*'yi, *Fıraku'l-Müfrefrika*'nın özeti şeklinde düşünmek yanlış olmaz.

Fıraku'l-Müfrefrika, Doğu Hanefi firk geleneğindeki eserlere kıyasla firkaların sunumu konusunda daha anlaşılır ve daha doyurucu bilgiler vermektedir. Firkaların nispet edildikleri şahıslar çoğunlukla verilmekte ve fırka isimlerinin verilmiş gerekçeleri açıklanmaktadır. Bu bakımdan 6×12'lik tasnif sistemi içerisinde firkaların isimlerinin ve görüşlerinin verilmesi, bunların cevaplandırılması ve diğer dinleri içermesi bakımından

Fıraku'l-Müfterika, bu sistem içerisindeki diğer eserlerden farklılaşmaktadır. Bu haliyle *Fıraku'l-Müfterika*'nın fırka tasnif sistemi, kendisinden sonra da bazı müellifler tarafından benimsenmiştir.

Son olarak şunu diyebiliriz ki, Osman el-Kirmânî el-İrakî kendisinin bağlı olduğu Doğu Hanefî fırak anlayışın tasnif sistemini *Fıraku'l-Müfterika*'da uygulamıştır. Fırkalar ve kurucuları hakkında verilen bilgiler, Doğu Hanefî fırak geleneğindeki diğer eserlerden daha ayrıntılıdır. *Fıraku'l-Müfterika*, esasında yetmiş iki sapık fırkanın tespit edilmesi gayesi ile oluşturulduğu için doğal olarak bu tasnif sisteminin yapısından kaynaklanan öznellik, tarafsızlık ve birtakım problemleri içinde barındırmaktadır. Ancak *Fıraku'l-Müfterika*, hem yazıldığı dönem ve coğrafyada ehl-i sünnet dışındaki mezheplere karşı olan tutumu göstermesi açısından hem de Doğu Hanefî fırak geleneğindeki eserlere nazaran detaylı ve bazen farklı bilgiler vermesi açısından son derece önemli bir mezhepler tarihi kaynağıdır.

KAYNAKÇA

Ak, Ahmet: “Ebû Mansûr el-Mâturîdî’nin Mürchie’ye Bakışı”, **Dini Araştırmalar**, C. VIII, S. XXIV, 2006, s. 193-202.

-----: “Risâle fî Beyâni Gurûhi Ehli’-Dalâl ve Makâlâtihim Adlı Eserin Mâturîdî’ye Aidiyeti Meselesi ve Risalede Mezheplerin Tasnifi”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XII, S. 2, Sivas, 2008, s. 287-310.

Arıkan, Adem: **Büyük Selçuklular Döneminde Şia**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010.

Bağdâdî, Ebû Mansur Abdu’l-Kahir b. Tahir b. Muhammed: **el-Fark Beyne’l-Fırak**, thk. Muhammed Osman el-Huş, Kahire, Mektebetü İbn Sina, 1988.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Cufî: **Sahih-i Buhârî**, Kahire, Darü’t-Te’sil, 2012.

Bulut, Halil İbrahim: **Dünden Bugüne Siyasi-İtikadî İslam Mezhepleri Tarihi**, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2011.

Büyükkara, Mehmet Ali: “Bir Bilim Dalı Olarak İslam Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler”, **İslami İlimlerde Metodoloji/Usûl Meselesi I**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2005, s. 441-491.

Cüneyd-i Şirâzî, Mu’îniddin Ebû’l-Kasım b. Mahmud b. Muhammed b. Ömer: **Şeddü’l-İzâr fi Haddi’l-Evzâr an Züvvâri’l-Mezâr**, thk. Muhammed Kazvini-Abbas İkbâl, Tahran, İntişarat-ı Novid, 1368/1949.

Çiftçi, Salih: “İlk Dönem Tasavvuf Klasikleri Tarafından İhmal Edilen Bir Zühd Hareketi: Kerrâmiyye”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2008, C. XVII, S. II, s. 439-462.

Daftary, Farhad: **İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri**, çev. Erdal Toprak, İstanbul, Doruk Yay., 2005.

Darimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl: **Sünenü’ d-Darimî**, thk. Mustafa Dib el-Buga, Dimeşk, Darü’l-Mustafa, 2007.

Demirkent, Işın: “Haçlılar”, **DİA**, c. XIV, 1996, s. 525-546.

Ebû Davud, Süleyman b. Eş’as el Ezdi es-Sicistânî: **Sünenü Ebi Davud**, thk. Muhammed Avvame, Beyrut, Müessesetü’r-Riyad, 1997.

Ebû Hanîfe, Numan b. Sâbit: “Fıkhu’l-Ekber”, **İmâm-ı A’zâmın Beş Eseri** kitabı içerisinde, Çev. Mustafa Öz, İstanbul, Müif Yay., 2011, s. 53-58.

Ebû Temmâm: “Babü’ş-Şeytân min Kitabi’ş-Şecere”, **An Ismaili Heresiography: The Bâb al-Shaytân from Abû Tammâm’s Kitâb al-Shajara** kitabı içerisinde (Arapça bölümü), Wilferd Madelung-Paul E. Walker, Leiden, Brill, 1998.

Eşârî, Ebû’l-Hasan Ali b. İsmail: **Makalâtü’l-İslamiyyîn ve İhtilâfü’l-Müsallîn**, thk. Hellmut Ritter, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1980.

Fığlalı, Ethem Ruhi: “Burdur Kütüphanesinde Bulunan Bir Risale: Tezkiretü’l-Mezâhib”, **İslami İlimler Enstitüsü Dergisi**, S. II, Ankara, 1975, s. 99-141.

-----: “Çevirenin Önsözü”, (Abdu’l-Kâhir el-Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, Çev. Ethem Ruhi Fığlalı) içerisinde, Ankara, TDV Yay., 1991.

-----: “İslam Mezhepleri Tarihi Araştırmalarında Karşılaşılan Bazı Problemler”, **Uluslararası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu**, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1985, s. 368-377.

Gazzâli, Muhammed Tâhir: “Marifetü’l-Mezâhib”, thk. Ali Asgar Hikmet, **el-Fikru’l-Arabî**, C. VII, S. 41, 1986, s. 9-22.

Gazzâli: **İtikadda Orta Yol**, trc. Osman Demir, İstanbul, Klasik Yay., 2012.

Gömbeyaz, Kadir: “Doğu Hanefî Fırak Geleneğinin Ebû Hanîfe ile İrtibatlandırılmasının İmkânı”, **Devirleri Aydınlatan Meş’ale İmam-ı A’zam Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı**, Eskişehir, 2015, s. 505-511.

-----: “**İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri**”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2015.

Gürbüz, Osman: “Abbâsî Halifesi Nâsır Lidînillâh’ın Hârizmşahlar ile İktidar Mücadelesi”, **İSTEM**, S. XVIII, 2011, s. 181-196.

Hartmann, Angelika: “Nâsır-Lidînillâh”, **DİA**, c. XXXII, 2006, s. 399-402.

Irakî, Ebû Muhammed Osman: **Fıraku’l-Müfterika Beyne Ehli’z-Zeyğ ve’z-Zenâdika**, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Süleymaniye Bölümü, Demirbaş no: 791.

-----: **Fıraku’l-Müfterika Beyne Ehli’z-Zeyğ ve’z-Zenâdika**, nşr. Yaşar Kutluay, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1961.

-----: **Kenzü’l-Hafî fî İhtiyârâti’s-Safî**, Kastamonu Yazma Eserler Kütüphanesi, kayıt no: 2890.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said el-Endelüsî: **el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ahvâi ve'n-Nihal**, thk. Ahmed Şemseddin, Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.

İbn Kemalpaşa, Şemseddin Ahmed b. Süleyman: "Makalât fi Beyâni ehli'l-Bid'a ve'd-Dalâlat", **Hams Resâil fi'l-Fark ve'l-Mezâhib** adlı eserin içerisinde, thk. Seyit Bahcivan, Kahire, Darü's-Selam, 2005, s. 79-124.

İbn Mace, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvini: **Sünenü ibn Mace**, thk. Muhammed Nasıruddin Elbanî, Beyrut, Mektebetü'l-İslamiyye, 1986.

İbnü'd-Dübeysî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Said: **Zeylû Tarihi Medineti's-Selam**, thk. Beşar A. Maruf, Beyrut, Darü'l-Garbil İslami, 2006.

İbnü'l-Esir, İzzeddin: **Kâmil fi't-Târîh**, Darü Beyrut, 1989.

İlhan, Avni: "Birgili Mehmet Efendi ve Mezhepler Tarihi ile İlgili Risalesi (Tuhfetü'l-Mürşidîn fi Beyani Fırakı Mezâhibi'l-Müslimîn)", **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.VI, İzmir, 1989, s. 173-215.

Kara, Mustafa: "Dârânî", **DİA**, c. VIII, 1993, s. 485.

Karaman, Hayreddin: **İslam Hukukunda İctihad**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1975.

Kehhâle, Ömer Rıza: **Mu'cemü'l-Müellifin Terâcimü Müsannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye**, I-IV, c. II, Beyrut, Mü'essesetü'r-Risâle, 1414/1993.

Kutlu, Sönmez: "İslam Mezhepleri Tarihinde Usül Sorunu", **İslami İlimlerde Metodoloji/Usül Meselesi I**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2005, s. 391-440.

-----: "Kerrâmiyye", **DİA**, C. XXV, 2002, s. 294-296.

-----: **Mezhepler Tarihine Giriş**, İstanbul, Dem Yayınları, 2008.

Lewinstein, Keith: “Doğu Hanefî Fırak Geleneği Üzerine Mülâhazalar”, **İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik** kitabı içerisinde, çev. Sönmez Kutlu-Muzaffer Tan, Ankara, Kitâbiyât Yay., 2003, s. 89-118.

Lewis, Bernard: **Haşîşiler: İslâm'da Radikal Bir Tarikat**, çev. Kemal Sarısözen, İstanbul, Kapı Yay., 2005.

Makdisî, Muhammed b. Ahmed: **Ahsenü'-Tekâsim fî Marifeti'l-Ekâlîm**, nşr. M. J. de Goeje, Leiden, Brill, 1906.

Mâturîdî, Ebû Mansur Muhammed: “Akaid Risalesi”, **İslâm Akaidine Dair Eski Metinler** kitabı içerisinde, Çev. Yusuf Ziya Yörükan, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1953, s. 9-33.

Müslim, Ebû'l-Hüseyn b. El-Haccac el-Kuşeyri en-Nisaburi: **Sahih-i Müslim**, nşr. Muhammed Fuad Abdulkaki, İstanbul, Mektebetü'l-İslamiyye, t.y.

Nesefî, Ebû Mutî' Mekhûl b. Fadl: **Kitâbü'r-Red alâ Ehli'l-Bid'a' ve'l-Ehvâi'd-Dâlle**, thk. ve dirâse: Seyit Bahcıvan, İstanbul, Hikmetevi Yay., 2013.

Nesefî, Ömer: “Kitabün fî Mezâhibi'l-Mutasavvıfa”, çev. Süleyman Uludağ, **Diyanet Dergisi**, c. XVIII, S. III, 1979.

Ocak, Ahmet: “Bir Terör Örgütü Olarak “Bâtînlîk” ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri”, **Dini Araştırmalar**, C. VII, S. XX, 2004, s. 163-178.

Öngören, Reşat: “İbrâhim b. Edhem”, **DİA**, c. XXI, 2000, s. 293-295.

Özaydın, Abdülkerim: “Hasan Sabbâh”, **DİA**, c. XVI, 1997, s. 347-350.

Özgüdenli, Osman Gazi: “Moğollar”, **DİA**, C. XXX, 2005, s. 225-229.

-----: “Selçuklu Hilafet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsterşid’in Katli Meselesi”, **Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları** kitabı içerisinde, İstanbul, Kaknüs Yay., 2006, s. 111-146.

Özler, Mevlüt: **İslam Düşüncesinde 73 Fırka Anlayışı**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2010.

Râzî, Ebû Abdillah Fahrudin Muhammed b. Ömer: **İtikâdâtü'l Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn**, nşr. Ali Sami en-Neşşar, Beyrut, Darü'l-Kütübî'l-İlmiye, 1982.

Ritter, Hellmut: “Philologika III: Muhammedanische Haresiographen”, **Der İslam**, C. XVIII, 1929, s. 34-59.

Sâbûnî, Nûreddin: **Mâturîdiyye Akaidi**, Çev. Bekir Topaloğlu, İstanbul, Müif Yay., 2012.

Sâlimî, Ebû Şekûr: **et-Temhîd fi Beyâni't-Tevhid**, thk. Ömür Türkmen, Ankara-Beyrut, TDV Yay., 2017.

Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman: **Bugyetü'l-Vüât fi Tabakâti'l-Lügaviyyin ve'n-Nühat**, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, Beyrut, Darü'l-Fikr, 1399/1979.

Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim: **el-Milel ve'n-Nihal**, thk. Muhammed Abdu'l-Kadir el-Fâzılı, Sayda-Beyrut, Mektebetü'l-Asriyye, 2006.

Şeşen, Ramazan: “Hittîn Savaşı”, **DİA**, c. XVIII, 1998, s. 165-167.

Tan, Muzaffer: “Geç Dönem Hanefî-Mâturîdî Fırak Geleneği Bağlamında Bir Risale: el-Makalât fi Beyâni Ehli'l-Bid'a ve'd-Dalâlat”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XIV, Elazığ, 2009, s. 181-202.

-----: “Hanefî Mâturîdî Fırak Geleneği Bağlamında Mezheplerin Tasnifi Meselesi”, **AÜİFD**, XLIX, S. II, 2008, s. 121-152.

Tancî, Muhammed b. Tavî: “Abû Mansur al-Mâturîdî”, **AÜİFD**, C. IV, S. I-II, Ankara, 1955, s.1-12.

Taneri, Aydın: “Hârizmşahlar”, **DİA**, c. XVI, 1997, s. 228-231.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî: **Sünenü't-Tirmizî**, thk. Abdullah b. Abdu'l-Kadir, Rabat, Darü'l-Eman ve Darü ibn Hazm, 2015.

Toru, Ümüt: “**Ebû Muhammed el-Yemenî'nin “Akâidü's-Selâse ve's-Sebîn Fırka” Adlı Eseri ve İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Önemi**”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.

Tosun, Necdet: “Zünnûn el-Mısrî”, **DİA**, c. XLIV, 2013, s. 575-576.

Uludağ, Süleyman: “Bâyezîd-i Bistâmî”, **DİA**, c. V, 1992, s. 238-241.

Watt, W. Montgomery: “İslâm Kelamında Mezheplerin Önemi”, Çev. İbrahim Hakkı İnal, **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2002, S. III, s. 115-123.

-----: “İslam Mezheplerin Gelişiminin İncelenmesi”, Çev. İbrahim Hakkı İnal, **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2008, S. XIX, s. 163-175.

-----: **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, çev. Ethem Ruhi Fırlalı, Ankara, Umran Yayınları, 1981.

Yıldız, Hakkı Dursun: “Abbâsîler”, **DİA**, c. I, 1998, s. 31-48.

Yılmaz, Hasan Kâmil: “Şehâbeddin Sühreverdî”, **DİA**, XXXVIII, 2010, s. 40-42.

Yörükan, Yusuf Ziya: **Ebû'l-Feth Şehristânî: “Milel ve Nihal” Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme ve Mezheplerin Tetkikinde Usûl**, Yayına Hazırlayan: Murat Memiş, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 2002.

Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, **Siyeru A'lami'n-Nübelâ**, Beyrut, Müessesetü'r-Risale, 1985.

Zerkûb-i Şirâzî, Ebû'l-Abbas Muîni'd-Din Ahmed: **Şiraznâme**, nşr. İsmail Vaiz Cevâdi, İntişarât-ı Bünyad-ı Ferheng-i İran, 1350.

Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayruddin: **el-A'lam Kamusu Terâcim**, Beyrut, Darü'l-İlmi li'l-Melayin, 2002.

EKLER

EBŪ MUTĪ EN-NESEFĪ (ö. 318/930) FIRKA TASNĪFĪ (6×12)

	HARŪRIYYE	RAVĀFIZA	KADERĪYYE	CEBRĪYYE	CEHMĪYYE	MŪRCĪE	FIRKA-İ NACĪYE
1-	Ezrakiyye	Aleviyye	Ahmediyye	Muztariyye	Muattıla	Târikiyye	Ehlü'l-Cemâa
2-	İbâdiyye	İmriyye	Seneviyye	Ef'âliyye	Merîsiyye	Sa'ibiyye	
3-	Tağlebiyye	Şi'riyye	Mu'tezile	Ma'riyye	Mültezikiyye	Râciyye	
4-	Hâzimiyye	İshâkiyye	Keysâniyye	Mefrûğıyye	Vâridiyye	Şâkkiyye	
5-	Halefiyye	Nâvûsiyye	Şeytâniyye	Neccâriyye	Zenâdıkâ	Beyhesiyye	
6-	Kûziyye	İmâmiyye	Şerîkiyye	Mennâniyye	Harkıyye	Ameliyye	
7-	Kenziyye	Zeydiyye	Vehmiyye	Kesbiyye	Mahlûkiyye	Menkûsiyye	
8-	Şimrâhiyye	Abbâsiyye	Ravendiyye	Sâbikiyye	Fâniyye	Müstesniyye	
9-	Ahnesiyye	Mütenâsihiyye	Müteberriyye	Hubbiyye	Gayriyye	Müşebbihiyye	
10-	Muhakkimiyye	Raci'riyye	Nâkisiyye	Havfiyye	Vâkıfiyye	Haşıyye	
11-	Mu'teziliyye	Lâ'niyye	Kâsıiyye	Fikriyye	Kabriyye	Eseriyye	
12-	Meymûniyye	Müterabbisiyye	Nazzâmiyye	Haşebiyye	Lafziyye	Bid'riyye	

EBÛ MANSÛR MÂTÛRÎDÎ (ö. 333/944) FIRKA TASNİFİ (6×12)

	KADERİYYE	CEBRİYYE (Muztariyye)	RÂFİZİYYE (Guluviyye)	HARÛRİYYE (Ezrakiyye)	CEHMİYYE (Muattıliyye)	MÛRCİE (Mübârikiyye)	FIRKA-İ NACİYE
1-	Ahmediyye/ Seneviyye	Ef'âliyye	Âmiriyye	İbâdiyye	Merisiyye	Sebbâbiyye	Ehl-i Sünnet ve'l- Cemâat
2-	Mu'teziliyye	Mâ'ıyye	Şi'ıyye	Tağlebiyye	Merfiyye	Râciyye	
3-	Keysâniyye	Müferriğıyye	İshâkiyye	Câzimiyye	Zenâdika	Sârikiyye	
4-	Şeytâniyye	Neccâriyye	Fârisiyye	Halkiyye	Harfiyye	Mübârekiyye	
5-	Şerîkiyye	Mâniyye	İmâmiyye	Kenziyye	Mahlûkiyye	Beyhesiyye	
6-	Vehiyye	Kesbiyye	Zeydiyye	Kûziyye	Fâniyye	Râsıbiyye	
7-	Ravendiyye	Sâbıkiyye	Abbâsiyye	Şimrâhiyye	Lağviyye	Muattıliyye	
8-	Müterebbiyye	Habîbiyye	Mütenâsihiyye	Ahnesiyye	Vâkıfiyye	Müşebbihe	
9-	Nâkisiyye	Havfiyye	Ric'ıyye	Hakemiyye	Kabriyye	Hâşeviyye	
10-	Kâsıtiyye	Bekriyye	Lâ'miyye	Mu'tezile	Münkiriyye	Eseriyye	
11-	Nazzâmiyye	Hasbiyye	Müterabbisiyy	Halmûniyye	Râveniyye	Bid'ıyye	

OSMAN EL-KİRMÂNÎ EL-İRAKÎ (ö. 642/1245) FIRKA TASNİFİ (6×12)

	NÂSİBİYYE (Harûriyye, Acârîde, Hâriciyye, Mârkiyye)	RAVÂFİZ (İmâmiyye, Gulât, Zeydiyye)	KADERİYYE	CEBRİYYE (Mürcie, Neccariyye)	MÜŞEBBİHE	MU'ATTILA (Cehmiyye, Zenâdika, Karâmîta)	FIRKA-İ NÂCİYE
1-	Ezrakiyye	Kâmiliyye	Aslahiyye	Muztariyye	Müşebbihe	Cehmiyye	Ehl-i Sünnet ve'l- Cemâat
2-	İbâdiyye	Ğurâbiyye	Vâsiliyye/Amriyye	Acziyye	Mücessime	Mahlûkiyye	
3-	Hamziyye	Şerikiyye	Hüzeyliyye	Mefrûğîyye	Hulûliyye	Lafziyye	
4-	Halefiyye	İshâkiyye/Keysâniyye	Hişâmiyye	Neccâriyye	Haddiyye	Vâkıfiyye	
5-	Kûziyye	İmâmiyye	Kâsitiyye	Mennâiyye	Târikiyye/Şâkkiyye	Merîsiyye	
6-	Kenziyye	Zeydiyye	Ivaziyye	Sâbikiyye	Kavliyye/Mücerrede	Vâridiyye	
7-	Şimrâhiyye	Sahâbiyye	Seneviyye/Şerikiyye	Hubbiyye	Vâlihiyye	Kabriyye	
8-	Ahnesiyye/Ma'bediyye	Tenâsuhîyye	Behâşimiyye	Havfiyye	Amdiyye	Vezniyye	
9-	Muhakkime	Lâ'iniyye	Ravendiyye	Fikriyye	Sa'ibiyye	Meyliyye	
10-	Memnûniyye	Sebe'iyye	Hayyâtiyye	Hasbiyye	Sârikiyye	Harkiyye	
11-	Hâriciyye	Mansûriyye	Nâkisiyye	Münkiriyye	Beyhesiyye	Fâniyye	
12-	Saltiyye	Hattâbiyye	Nazzâmiyye	Keseliyye	Haşviyye	Zenâdika	
13-	Şeybâniyye/Yezidiyye	Mufavvîda			Kerrâmiyye		
14-		Nesebiyye					

İBNÜ'S-SERRAC (6. VI. yüzyıldan sonra) FIRKA TASNİFİ (6×12)

	RAVÂFİZ	HÂRİCİYYE	CEBRİYYE	KADERİYYE	CEHMİYYE	MÜRÇİE	FIRKA-İ NACİYE
1-	Aleviyye	Ezrakiyye	Muztariyye	Ahmediyye	Muattlıyye	Târikiyye	Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat
2-	Eydiyye	İbâdiyye	Ef'âliyye	Seneviyye	Müterâbisıyye	Sâ'ibiyye	
3-	Şi'ıyye	Sa'lebiyye	Mâ'ıyye	Keysâniyye	Müterâfi'ıyye	Râciyye	
4-	İshâkiyye	Hâzimiyye	Furû'ıyye	Şeytâniyye	Vâridiyye	Şâkkiyye	
5-	Zeydiyye	Halefiyye	Neccâriyye	Şerikiyye	Harkıyye	Beyhesiyye	
6-	Abbâsiyye	Kûziyye	Mütma'inniyye	Vehmiyye	Mahlûkiyye	Ameliyye	
7-	İmâmiyye	Kenziyye	Keseliyye	Zevîdiyye	Gayriyye	Menkûsiyye	
8-	Nâvûsiyye	Mu'tezile	Sâbikiyye	Nâkisiyye	Fâniyye	Meşîiyye	
9-	Mütenâsihiyye	Meymûniyye	Habibiyye	Butriyye	Râzikiyye	Eseriyye	
10-	Lâ'imıyye	Muhakkimiyye	Havfiyye	Nâsitiyye	Lafziyye	Bid'ıyye	
11-	Râci'ıyye	Eciyye	Fikriyye	Nazzâmiyye	Kabriyye	Müşebbihe	
12-	Müterabbisiyye	Şimrâhiyye	Habsiyye	Menziliyye	Vâkıfıyye	Haşviyye	

MAHMUD TÂHİR EL-GAZZÂLÎ (ö. 960/1553'ten önce) FIRKA TASNİFİ (6×12)

	RÂFIZA	HÂRİCİYYE	CEBRİYYE	KADERİYYE	CEHMİYYE	MÜRÇİE	FIRKA-İ NACİYE
1-	Aleviyye	Ezrakiyye	Muztariyye	Ehadiyye	Muattıla	Târikiyye	Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat
2-	Ebteriyye	İbâdiyye	Ef'âliyye	Seneviyye	Müterâbisıyye	Şâniyye	
3-	Şi'ıyye	Sa'lebiyye	Mâ'ıyye	Keysâniyye	Müterâkıbe	Râciyye	
4-	İshâkiyye	Hâzimiyye	Mefrûdiyye	Şeytâniyye	Vâridiyye	Şâkkiyye	
5-	Zeydiyye	Halefiyye	Neccâriyye	Şerîkiyye	Harkıyye	Behşemiyye	
6-	Abbâsiyye	Kûziyye	Mütmeniyye	Vehmiyye	Mahlûkiyye	Ameliyye	
7-	İmâmiyye	Kenziyye	Kesbiyye	Ravendiyye	Gayriyye	Menkûsiyye	
8-	Nâvûsiyye	Mu'teziliyye	Sâbikiyye	Nâkisiyye	Fâniyye	Müstenbiyye	
9-	Tenâsuhıyye	Meymûniyye	Habîbiyye	Müteberrie	Zenâdıka	Eseriyye	
10-	Lâ'iniyye	Muhakkime	Havfiyye	Kâsitiyye	Lafziyye	Bid'ıyye	
11-	Raci'ıyye	Ahnesiyye	Fikriyye	Nazzâmiyye	Kabriyye	Müşebbihe	
12-	Müterabbisa	Şimrâhiyye	Habsiyye	Menziliyye	Vâkıfiyye	Haşviyye	

İBN KEMALPAŞA (ö. 940/1534) FIRKA TASNİFİ (6×12)

	HARÛRİYYE	RÂFİZA	KADERİYYE	CEBRİYYE	CEHMİYYE	MÛRCİE	FIRKA-İ NACİYE
1-	Ezrakiyye	Aleviyye	Ahmediyye	Muztariyye	Muattıla	Târikiyye	Ehlü'l-Cemâa
2-	İbâdiyye	Emriyye	Seneviyye	Ef'âliyye	Merîsiyye	Sa'ibiyye	
3-	Sa'lebiyye	Şia	Mu'tezile	Mefrûğıyye	Mültezikiyye	Râciyye	
4-	Hâzimiyye	İshâkiyye	Keysâniyye	Neccâriyye	Vâridiyye	Sârikiyye	
5-	Halefiyye	Nâvûsiyye	Şeytâniyye	Mennâniyye	Zenâdika	Beyhesiyye	
6-	Kûziyye	İmâmiyye	Şerîkiyye	Kesbiyye	Harkıyye	Râsibiyye	
7-	Kenziyye	Zeydiyye	Vehmiyye	Sâbıkiyye	Mahlûkiyye	Muattılıyye	
8-	Şimrâhiyye	Abbâsiyye	Ravendiyye	Hubbiyye	Fâniyye	Müşebbihe	
9-	Ahnesiyye	Mütenâsihiyye	Müteberriyye	Havfiyye	Bustâniyye	Haşviyye	
10-	Hukmiyye	Rec'iyye	Nâkisiyye	Fikriyye	Gayriyye	Eseriyye	
11-	Mu'tezile	Lâ'iniyye	Kâstiyye	Hasbiyye	Vâkıfiyye	Bid'iyye	
12-	Meymûniyye	Müterabbise	Nazzâmiyye	Ma'iyye	Kabriyye		
13-					Münkiriyye		

BİRGİVİ (ö. 981/1573) FIRKA TASNİFİ (6×12)

	KADERİYYE	CEBRİYYE	KERRÂMİYYE	MU'ATTILA	NEVÂSİB	RAVÂFİZ	FIRKA-İ NACİYE
1-	Vâsiliyye	Muztariyye	Müşebbihe	Cehmiyye	Muhakkime	Kâmiliyye	Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat
2-	Hüzeyliyye	Acziyye	Mücessime	Mahlûkiyye	Ezrakiyye	Şerikiyye	
3-	Aslahiyye	Mefruğıyye	Haddiyye	Lafziyye	Hafsiyye	İshâkiyye	
4-	Muammeriyye	Neccâriyye	Hulûliyye	Vâkıfıyye	Hazimiyye	Bâtıniyye	
5-	Kitâbiyye	Keseliyye	Şekkiyye	Şekkiyye	Şimrâhiyye	Temâsüliyye	
6-	Yemâmiyye	Sâbikiyye	Mücerrediyye	Vâridiyye	Ahnesiyye	Tenâsuhıyye	
7-	Câhziyye	Hubbiyye	Vâlihiyye	Kabriyye	Abdiyye	Mansûriyye	
8-	Behşemiyye	Havfiyye	Amdiyye	Vezniyye	Memnûniyye	Mukanna'ıyye	
9-	Ravendiyye	Tefekkürıyye	Sa'ibiyye	Meyliyye	Şeybâniyye	Hattâbiyye	
10-	Kâsıtiyye	Hasbiyye	Behşemiyye	Harkıyye	Yezidiyye	Sebe'iyye	
11-	Ivadiyye	Münkiriyye	Sârikiyye	Fâniyye	Kizbiyye	Hâşimiyye	
12-	Hayyâtiyye	Mennâ'iyye	Haşviyye	Karmatiyye	Kenziyye	Zeydiyye	